

ELMI TƏDQIQAT

Beynəlxalq onlayn elmi jurnal

SCIENTIFIC RESEARCH

International online scientific journal

e-ISSN: 2789-6919

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

ELMİ TƏDQIQAT

Beynəlxalq onlayn elmi jurnal

İmpakt Faktor: 1.172

Cild: 4 Sayı: 2

SCIENTIFIC RESEARCH

International online scientific journal

Impact Factor: 1.172

Volume: 4 Issue: 2

Bakı – Baku

2024

Jurnal 01.03.2021-ci ildə
Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin reyestrinə
daxil edilmişdir.
Reyestr № 4336

The journal is included in the
register of Press editions of the
Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan on
01.03.2021.
Registration № 4336

Redaksiyanın ünvanı
AZ1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

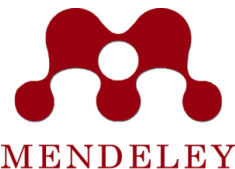
Editorial address
AZ1073, Baku,
Matbuat avenue, 529,
“Azerbaijan” Publishing House,
6-th floor

Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 99 807 67 68
+994 12 510 63 99

E-mail:
tedqiqat.1707@aem.az

Beynəlxalq indekslər / International indices

e-ISSN: 2789-6919
DOI: 10.36719

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.
© It is necessary to use reference while using the journal materials.
© <https://aem.az>
© info@aem.az

Təsisçi və baş redaktor

Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-5274-0356

Founder and Editor-in-Chief

Researcher Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-5274-0356

Redaktor

Assoc. Prof. Dr. Sevinc SADIQOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
sevincsadigova@gmail.com

Editor

Assoc. Prof. Dr. Sevinj SADIGOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
sevincsadigova@gmail.com

Redaktor köməkçiləri

PhD Könül HƏSƏNOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
konul_salmanova@mail.ru

Şamxal ŞABIYEV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
shebiyev85@mail.ru

Assistant editors

PhD Konul HASANOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
konul_salmanova@mail.ru

Shamkhal SHABIYEV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
shebiyev85@mail.ru

Dillər üzrə redaktorlar

Assoc. Prof. Dr. Aytac ZEYNALOVA, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan
PhD Türkan İSMAYILOVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Language editors

Assoc. Prof. Dr. Aytaj ZEYNALOVA, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan
PhD Turkan ISMAYILOVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan

Elmi sahələr üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Şəhla SƏMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Hacı HƏSƏNOV, AMEA, Abbasqulu Ağa Bakıxanov adına Tarix İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Yaqut HACIYEVA, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. İlkin ƏLİMURADOV, Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu / Azərbaycan
Assos. Prof. Dr. Könül HƏSƏNOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Cavadxan QASIMOV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Mahir HACIYEV, Heyvandarlıq Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Tərxan CƏBRAYILOV, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Afərin ABBASOVA, Qərbi Kaspi Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Xalidə HƏSƏNOVA, Sumqayıt Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assos. Prof. Dr. Allahverdi ŞƏRİFOV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan

Editors in scientific fields

Prof. Dr. Shahla SAMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Həji HASANOV, ANAS, Institute of History named after Abbasqulu Agha Bakikhanov / Azərbaycan
Prof. Dr. Yaqut HAJIYEVA, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. İlkin ALIMURADOV, Azerbaijan Institute of Theology / Azerbaijan
Assos. Prof. Dr. Konul HASANOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Javadkhan GASIMOV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Mahir HAJIYEV, Animal Husbandry Scientific Research Institute / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Tarkhan JABRAYILOV, Azerbaijan University of Architecture and Construction / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Afarin ABBASOVA, Western Caspian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Khalida HASANOVA, Sumgait State University / Azerbaijan
Assos. Prof. Dr. Allahverdi SHARIFOV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan

REDAKSİYA HEYƏTİ

Humanitar və ictimai elmlər

Prof. Dr. Nərgiz AXUNDOVA, AMEA Tarix İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Cavid QASIMOV, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi / Azərbaycan
Prof. Dr. Yerden KAJIBEK, Qazax dili Akademiyası / Qazaxıstan
Prof. Dr. İrina KREYDİÇ, Ukrayna Milli Texniki Universitetinin İqor Sikorski adına Kiyev Politeknik İnstitutu / Ukrayna
Prof. Dr. Qəzənfər KAZIMOV, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa
Prof. Dr. Uganbayar MYAGMARSUREN, Monqolustan Dövlət Universiteti / Monqolustan
Prof. Dr. Nataly MIŞİNA, Odessa Hüquq Akademiyası / Ukrayna
Prof. Dr. Yelena ŞIŞKİNA, Həştərxan Dövlət Memarlıq-İnşaat Mühəndisliyi Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Müseyib İLYASOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Cihan ÖZDEMİR, Biləcik Şeyx Edəbali Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. İya ZUMBULADZE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan
Prof. Dr. Elza MOLLAYEVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Elçin İBRAHİMOV, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan
Assos. Prof. Dr. Gulshanam NOROVA, Navoiy Dövlət Pedaqogika İnstitutu / Özbəkistan
Assos. Prof. Dr. Urfan HƏSƏNOV, Gəncə Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assos. Prof. Dr. Faiq ŞAHBAZLI, ADNSU-nun nəzdində Sənaye və Texnologiya Kolleci / Azərbaycan
Assos. Prof. Dr. Elnurə ƏZİZOVA, Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu / Azərbaycan
Assos. Prof. Dr. İradə KƏRİMOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Asiman QULİYEV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Kulaş MAMİROVA, Qazaxıstan Milli Qadın Pedaqoji Univeristetini / Qazaxıstan
Assos. Prof. Dr. Sevinc HƏMZƏYEVA, Sumqayıt Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULİN, Rusiya Federasiyasının DİN Moskva Universiteti / Rusiya
Assos. Prof. Dr. Leyla ƏLİYEVA, Xəzər Universiteti / Azərbaycan
Assos. Prof. Dr. Vəfa Mahmudova, AMEA, Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu / Azərbaycan
Assos. Prof. Dr. Əlövsəd ƏSGƏROV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assos. Prof. Dr. Şəfəq ABDULLAYEVA, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elza ALIŞOVA, Girne Amerikan Universiteti / Türkiyə
Assoc. Prof. Dr. Dürdanə MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Gülnoz SATTOROVA, ÖEA Özbək Dili, Ədəbiyyatı və Folkloru İnstitutu / Özbəkistan
Assoc. Prof. Dr. Rəşad HÜSEYNOV, Xəzər Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Toğrul XƏLİLOV, AMEA Naxçıvan bölməsi / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. İlkin QULUSOY, Qafqaz Universiteti / Türkiyə
Assoc. Prof. Dr. Qərənfil QULİYEVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Dr. Hacer DOLANBAY, Muş Alparslan Universiteti / Türkiyə
PhD İvan Pavlii, Dallas Beynəlxalq Universiteti / ABŞ
PhD Tomas SMEDLEY, Cenevrə Kolleci, Pensilvaniya / ABŞ
PhD İlahə ŞIXƏLİYEVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Təbiət elmləri

Prof. Dr. Rafiq ÇOBANOV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Onur URAL, Selcuk Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Əkbər AĞAYEV, Sumqayıt Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Nikolay BRİKO, İ.M.Seçenov adına Birinci Moskva Dövlət Tibb Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Duyğu KILIÇ, Amasya Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. İlham ŞAHMURADOV, AMEA Botanika İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Mehmet ÜNLÜ, Marmara Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. David MENABDE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan
Dr. Asif MANAFOV, AMEA Zoologiya İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Ali AZQANI, Tayler Texas Universiteti / ABŞ
Dr. Xanzoda YULDAŞEVA, Tibb İşçilərinin Peşə Kvalifikasiyasının İnkişafı Mərkəzi / Özbəkistan
Assoc. Prof. Dr. Şikar ƏHMƏDOV, Əkinçilik Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Arif HÜSEYNOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assos. Prof. Dr. Elnarə MEHBALIYEVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assos. Prof. Dr. Fəxrəddin AĞAYEV, Əkinçilik Elmi Tədqiqat İnstitutu / Azərbaycan
Assos. Prof. Dr. Qəzənfər CƏFƏROV, AR ETN, Kataliz və Qeyri-üzvi kimya İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Aliyə RZAYEVA, AR ETN, Təbii Ehtiyatlar İnstitutu / Azərbaycan
Dr. Svetlana QORNOVSKAYA, Beloserkovsk Milli Aqrar Universiteti / Ukrayna

Riyaziyyat və mexanika

Prof. Dr. Eldar VƏLİYEV, Milli Texniki Universitet / Ukrayna
Prof. Dr. Eldar MƏSİMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Maarif CƏFƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assos. Prof. Dr. Allahverdi CƏFƏROV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assos. Prof. Dr. Ramazan EYYUBOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
PhD Seymur MEŞAİK, Gəncə Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Texnika elmləri

Prof. Dr. Fəxrəddin YUSUBOV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Cəlaləddin MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Valeriy LİSENKO, Ümumrusiya Metroloji Xidmət Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Rusiya
Prof. Dr. Şahlar BABAYEV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTİR, Ə.Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı Univeristet / Özbəkistan
PhD Aygün BAYRAMOVA, Milli Aerokosmik Agentliyi, Təbii Ehtiyatların Kosmik Tədqiqi İnstitutu / Azərbaycan

EDITORIAL BOARD

Humanities and social sciences

Prof. Dr. Nargiz AKHUNDOVA, Institute of History of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Javid GASIMOV, Van Yuzuncu Yil University / Azerbaijan
Prof. Dr. Erden KAJIBEK, Kazakh Language Academy / Kazakhstan
Prof. Dr. Irina KREYDICH, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute» / Ukraine
Prof. Dr. Gazanfar KAZIMOV, Institute of Linguistics of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Joanna MARSZALEK-KAWA, Nicolaus Copernicus University / Poland
Prof. Dr. Uganbayar MYAGMARSUREN, Mongolian State University / Mongolia
Prof. Dr. Natalya MISHINA, Odessa Law Academy / Ukraine
Prof. Dr. Yelena SHISHKINA, Astrakhan State University of Architecture and Construction Engineering / Russia
Prof. Dr. Museyib ILYASOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Cihan OZDEMIR, Bilecik Şeykh Edebalı University / Turkey
Prof. Dr. Iya ZUMBULADZE, Kutaisi State University / Georgia
Prof. Dr. Elza MOLLAYEVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Elchin IBRAHIMOV, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan
Assos. Prof. Dr. Gulshanam NOROVA, Navoi State Pedagogical Institute / Uzbekistan
Assos. Prof. Dr. Urfan HASANOV, Ganja State University / Azerbaijan
Assos. Prof. Dr. Faig SHAHBAZLI, Industrial and Technological college under ASOIU / Azerbaijan
Assos. Prof. Dr. Elnura AZIZOVA, Azerbaijan Institute of Theology / Azerbaijan

Assos. Prof. Dr. Irada KARIMOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Asiman GULIYEV, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Kulash MAMIROVA, Kazakhstan National Woman Pedogogical Institute / Kazakhstan
Assos. Prof. Dr. Sevinj HAMZAYEVA, Sumgait State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULIN, Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation / Russia
Assos. Prof. Dr. Leyla ALIYEVA, Khazar University / Azerbaijan
Assos. Prof. Dr. Vafa MAHMUDOVA, ANAS, Institute of Archeology and Ethnography / Azerbaijan
Assos. Prof. Dr. Aloysad ASGAROV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Shafaq ABDULLAYEVA, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elza ALISHOVA, Girne American University / Turkey
Assoc. Prof. Dr. Durdana MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Gulnoz SATTOROVA, Institute of Uzbek Language, Literature and Folklore of the UAS / Uzbekistan
Assoc. Prof. Dr. Rashad HUSEYNOV, Khazar University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Toghrul KHALILOV, Nakhchivan branch of ANAS / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ilkin GULUSOY, Kafkas University / Turkey
Assoc. Prof. Dr. Garanfil GULIYEVA, Baku State University / Azerbaijan
Dr. Hajer DOLANBAY, Mush Alparslan University / Turkey
PhD Ivan Pavlii, Dallas International University / USA
PhD Thomas SMEDLEY, Geneva College in Beaver Falls, Pennsylvania / USA
PhD Aynur NADIROVA, Kazakhstan Humanitarian and Law University / Kazakhstan
PhD Ilaha SHIKHALIYEVA, Baku State University / Azerbaijan

Natural sciences

Prof. Dr. Rafiq CHOBANOV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Onur URAL, Seljuk University / Turkey
Prof. Dr. Akbar AGAYEV, Sumgait State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Nikolay BRICO, First Moscow State Medical University named after I.M.Sechenov / Russia
Prof. Dr. Duyghu KILICH, Amasya University / Turkey
Prof. Dr. Ilham SHAHMURADOV, Institute of Botany of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Mehmet UNLU, Marmara University / Turkey
Prof. Dr. David MENABDE, Kutaisi State University / Georgia
Dr. Asif MANAFOV, Institute of Zoology of ANAS / Azerbaijan
Prof. Ali AZGANY, University of Texas at Tyler / USA
Dr. Khanzoda YULDASHEVA, Center for Professional Development of Medical Workers / Uzbekistan
Assoc. Prof. Dr. Shikar AHMADOV, Agricultural Scientific Research Institute / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Arif HUSEYNOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Assos. Prof. Dr. Elnara MEHBALIYEVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assos. Prof. Dr. Gazanfar JAFAROV, Azerbaijan National Academy of Sciences / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Aliya RZAYEVA, Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan, Institute of Natural Resources / Azerbaijan
Dr. Svetlana GORNOVSKAYA, Beloserkovsk National Agrarian University / Ukraine

Mathematics and mechanics

Prof. Dr. Eldar VALIYEV, National Technical University / Ukraine
Prof. Dr. Eldar MASIMOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Maarif JAFAROV, Baku State University / Azerbaijan
Assos. Prof. Dr. Allahverdi JAFAROV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assos. Prof. Dr. Ramazan EYYUBOV, Baku State University / Azerbaijan
PhD Seymour MESHAIK, Ganja State University / Azerbaijan

Technical sciences

Prof. Dr. Faxraddin YUSUBOV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Jalaladdin MAMMADOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Prof. Dr. Valery LISENKO, All-Russian Metrological Service Research Institute / Russia
Prof. Dr. Shahlar BABAYEV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTIR, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after A.Navai / Uzbekistan
PhD Aygun BAYRAMOVA, , National Aerospace Agency, Natural Resources Space Research Institute

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/30/7-13>

Könül Həsənova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Konul.Hesenova@adpu.edu.az
<https://orcid.org/0000-0001-8795-252x>

POEZİYA MƏTNLƏRİNİN SİNTAKTİK PARALELİZMLƏRİNDƏ QƏNAƏT PRİNSİPİNİN LİŊVOKULTUROLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Poeziya mətnlərində ən çox istifadə edilən linqvistik fiqurlardan, modellərdən biri də sintaktik paralelizmlərdir və bu kateqoriyaya daxil olan təkrar növləri şeir dilində intensiv çıxış edərək poetik fikri daha da zənginləşdirir, təsirli edir, bu və ya digər prosesi, hadisəni təsəvvürümüzdə canlandırır. Şeir dilində anoforik, epiforik, xiazmatik təkrar növlərindən yeri gəldikcə, imkan daxilində tez-tez istifadə olunmaqla mətnin struktur-semantik modelində bir növ axıcılıq, ahəngdarlıq yaradılır, hadisələr ətraflı şəkildə verilməklə nəzərə çarpdırılır. Dünya dil modelinin bütün söz, ifadə, cümlə strukturlarında abstraktlaşma ilə bağlı olaraq linqvistik qənaət prinsipi özünü təzahür etdirir. Bunun mahiyyəti belədir ki, daha çox konkret olan ünsürlərdən get-gedə daha az və yığcam konkret ünsürlər əmələ gəlir.

Başqa sözlə, leksik ünsürlər mücərrədləşib qrammatik ünsür əmələ gətirir: daha məhdud qrammatik kateqoriyalar, daha geniş kateqoriyalar əmələ gətirir.

Açar sözlər: *sintaktik təkrarlar, sintaktik paralelizmlərin növləri, linqvokulturoloji xüsusiyyət, dil və mədəniyyətin mənə əlaqəsi, koqnitologiya*

Konul Hasanova

Azerbaijan State Pedagogical University
doctor of philosophy in philology
Konul.Hesenova@adpu.edu.az
<https://orcid.org/0000-0001-8795-252x>

Linguocultural features of the saving principle in syntactic parallelisms of poetical texts

Abstract

One of the most used linguistic figures and models in poetry texts is syntactic parallelisms, and the types of repetition included in this category intensively appear in the language of poetry, enriching the poetic thought, making it more effective, reviving this or that process, event in our imagination. Anaphoric, epiphoric, and chiasmatic types of repetition are used as often as possible in the language of poetry to create a kind of fluidity and harmony in the structural-semantic model of the text, events are given in detail and are taken into account. The principle of linguistic economy manifests itself in connection with abstraction in all word, phrase, and sentence structures of the world language model. The essence of this is that from more specific elements, fewer and more compact concrete elements are formed.

In other words, lexical elements are abstracted and form grammatical elements: more limited grammatical categories form broader categories.

Keywords: *syntactic repetitions, types of syntactic parallelisms, linguocultural feature, meaning relationship of language and culture, cognitology*

Giriş

Koqnitiv dilçiliyin və onun ən böyük bölmələrindən biri kimi linqvokulturologiyanın əsas vəzifələrindən biri də abstraktlaşma və diferensiallaşma ilə bağlı olaraq və eyni zamanda dilin inkişafı ilə üzvi şəkildə əlaqədar yaranmış sintaktik paralelizmlərdə linqvistik qənaət prinsipinin təzahür səviyyələrini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Poeziyada intensiv fəaliyyət göstərən struktur paralelizmlərin ümumi qanunauyğunluqları, o sıradan qənaət prinsipi hələ tam və dəqiq şəkildə koqnitoloji dilçilikdə tədqiq edilməmişdir. Burada hələ ciddi axtarışa ehtiyacı olan məsələlər mövcud olduğundan poeziya mətnlərində təzahür edən sintaktik paralelizmlər üzrə qənaət prinsipini araşdırmağı vacib bildik.

Məqalədə poeziyanın sintaktik paralelizmlərində özünü təzahür etdirən dil və mədəniyyətin qarşılıqlı mənə əlaqəsi zəminində funksionallaşma tiplərindən danışılır.

Koqnitologiya elminin yaradıcıları dilə bir sistem kimi baxmış, onu sistem şəklində tədqiq etməyi, araşdırmağı, onun strukturunu müəyyənləşdirməyi tələb etmişlər ki, bu hal koqnitoloji dilçilikdə irəliləyiş, inkişaf və təkamül idi. Dildəki sistem münasibətlərinə bir sıra xarici ölkə koqnitoloqları absulyat (mütləq) xüsusiyyətlər kimi baxmış, dildəki sözlərin başdan-başa hamısının simvol səciyyəsi kəsb etmədiyi qənaətinə gəlmişlər. Əlbəttə, dünya dil modelində, bütün nitq vahidlərinin simvolik – işarətmə xüsusiyyətinə malik olması heç kəsdə şübhə yeri yaratmır, lakin dilin cəmiyyətdən kənar qalaraq öyrənilməsi sovet dilçiliyində keçən əsrin 20-30-cu illərindən başlayaraq mənfi hal kimi qarşılanmış, nəticədə, bir çox vacib məsələlərin koqnitiv metodla öyrənilməsi unudulmuşdur. Fikrimizcə, koqnitoloqlar heç vaxt və heç yerdə dili cəmiyyətdən təcrid şəkildə deyil, dil və mədəniyyətin mənə əlaqəsi fonunda öyrənməyi təklif edirlər ki, burada “cəmiyyət” anlayışı mədəniyyətin içərisində əridilirdi. Poeziya mətnlərində sintaktik paralelizmlərin formal və qrammatikləşmiş strukturlarından, semantik özəlliklərdən çox danışılsa da, sovet dönəmində onun abstraktlaşaraq dil-şüurunda yaratdığı qənaət formalarına, təzahür səviyyələrinə diqqət yetirilməmişdir. Xeyli sayda qrammatistlər sintaktik təkrarları elmi tədqiqatlarında praktik və tarixi-idraki aspektlərdə araşdırsalar da, koqnitoloqlar onu dil və mədəniyyətin möhkəm mənə əlaqəsi fonunda tədqiq etməyə üstünlük vermişlər. Dünya dil modelində, o cümlədən poeziyada istər linqvistik, qənaət prinsipi, istərsə də sintaktik paralelizmlərin – təkrar növlərinin əksəriyyəti universal kateqoriyadandır, ümumilik təşkil edən sistem kimi başa düşülür. Bu kateqoriyaların hər ikisində struktur-transformasion əlaqələndirmə də universallıq yaradaraq bir-biri ilə üst-üstə düşür. Poeziyada aktiv şəkildə əksini tapan sintaktik paralelizmlərə transformasion metod və əməliyyat tətbiq etməklə maraqlı və gərəkli qənaət formaları üçün səmərəli nəticələr əldə etmək mümkündür, M.Adilovun da qeyd etdiyi kimi “dilnin transformasiya modeli bir neçə yol ilə təsvir olunur. Ən çox yayılmış üsulu “əməliyyat” üsuludur, yəni ən bəsit cümlə tiplərini alıb bunların üzərində əməliyyat aparmaqla dilin transformasiya modeli əldə edilir” (Adilov, 1974: 96). Transformativ modellər poeziyada hər hansı bənd və ya bütöv şeir mətnlərinə tətbiq edilməklə aparıla bilər ki, mətnin nüvə və misrası əsas götürülməklə qənaət formaları müəyyənləşdirilir. Məs:

*Bu yerlər yuxu görür,
Göz yumub yatmasa da.
Öz səsi qulağına,
Çatsa da, çatmasa da... (Səmədoğlu, 1996: 271)*

Bu şeir bəndinin birinci misrasında “yuxu görür” cümləsi bir dəfə işlənsə də, əslində ikinci və dördüncü misralarda abstraktlaşır, mücərrədləşir və beləliklə də lüzumsuz təkrarların qarşısını kəsir, bu xüsusda qənaət forması yaradır. Qənaəti transformativ üsulla yerlərinə bərpa etsək, misralar belə alınacaqdır: “Göz yumub yatsa da, yuxu görür”; “Çatsa da, çatmasa da, yuxu görür”. Belə tətbiq üsulu ilə bir tərəfdən qənaət hadisəsinin təsəvvürdəki şəkilləri meydana çıxarılsa da, digər tərəfdən isə transformlar müəyyənləşdirilir və onların nüvə misrasındakı konkret formaları ilə abstraktiv şəkilləri təyin edilir. Şeir mətninin birinci misrası tam şəkildə məcazlaşmış və həmin xüsusda metaforalaşmışdır, çünki insana məxsus əlamət və xüsusiyyət “məkan” konsepti ətrafında

təmərküzləşən “yer” anlayışının üzərinə köçürülməsi yolu ilə yaradılmışdır. Bundan əlavə, dördüncü misrada paralel şəkildə işlənmiş “çatsa da, çatmasa da” təsdiq və inkar feyllərin orta hissəsində də “yuxu görür” cümləsinin ellipsisi baş vermiş və nəticədə, maksimum qənaət hasil edilmişdir. Təsdiq və inkarlıq, misradakı şərt məzmununu (-sa şəkilçisi ilə reallaşdırılır) və paralel təkrarlarda ellipsizləşmə dünya dil modeli üçün universal kateqoriyalardan hesab olunmalıdır. Poeziyada qənaət prinsipinin transformasiya üsulu ilə tətbiqi sintaktik təhlildə bu üsulun adətən requlyar olan, yəni bütün başqa hallarda da təkrarlanan sintaktik tərkiblər üçün və onların nisbətini təyin etməkdən ötrü olduqca yararlıdır. Məs:

*Qış gələndə qış olur,
Yerlərdə qar olmasa da,
Bu yerlərin Allahu,
Olsa da, olmasa da... (Səmədoğlu, 1996: 273).*

Bu mətnin birinci misrasında “qış” leksik vahidinin 2 dəfə təkrarlanması yolu ilə yaradılmış sintaktik konstruksiyalarda “zaman” anlayışı konseptuallaşdırılmışdır. Dördüncü misrada isə “qış” olur cümlə konstruksiyası misrasonu pozisiyada abstraktlaşır və təsəvvürdə əksini tapır ki, qənaət prinsipi bu üsulla əldə edilir. Həmin misrada şərt məzmununu həm təsdiq, həm də inkar çalarları ilə təzahür edir. Dil qənaətinin transformasiya əməliyyatı vasitəsilə yaradılması poeziya mətnləri üçün olduqca spesifik bir hadisədir. Z.Harrisin vaxtilə irəli sürdüyü qənaət üçün təhlil üsullarından biri zəncirvari təhlil üsulu olmuşdur ki, dünya dilçiliyində bu üsuldən aktiv şəkildə istifadə edilir. Bu psixolinqvistoloqun nəzərinə, “*əgər transformasiya üsulunda əvvəlcədən nüvə cümləsinin meydana olması, müəyyən edilməsi zərurdirsə, bu yeni nəzəriyyəsində o, belə iddia edir ki, cümlədən “artıq” görünən, bütün əlavə ünsürləri atmaqla “sintaktik mərkəzi” müəyyən etmək olar*” (Xarris, 1964: 795). Məsələn, əməliyyat üsuluna görə, “çay çaydır” zəncirvari təkrar qəlibində qurulmuş nüvə cümləsinin aşağıdakı transformları belə müəyyən edilə bilər: *Bu çay gur çaydır; Bu çay həmin çaydır; Səni sularında boğan çay bu çaydır; Bu səni sularında boğan çaydır; Bu pis çaydır; Bu təhlükəli çaydır; O çaya çay deyərəm ki...; Bu çaydır və s.* Sonuncu cümlədə “artıq” elementlər tamamilə buraxılmış və bu xüsusda qənaət edilmiş forma yaradılmışdır. Deməli, cümlələrin hər birinin sintaktik mərkəzi sonuncu təmizlənmiş sintaktik bütöv vasitəsilə müəyyənləşdirilməlidir. Şeir mətni üzrə də fikrimizi əsaslandırma bilərik:

*Çay yeri çay yeridir,
Sular axmasa da,
Gözlərimiz kor deyil,
Baxsa da, baxmasa da (Səmədoğlu, 1996: 273).*

Birinci misradakı təkrar konstruksiyalardan birini atırıq, sadəcə olaraq, “çay yeridir” komponentini saxlayırıq. Həmin misradakı təkrar tərkiblərdən aydın şəkildə sezilir ki, “məkan” anlayışının göstəricisi olan “çay” konseptuallaşdırılmış və mətnin ümumi struktur-semantikasından o da anlaşılır ki, konseptin paradiqmatik forması “quru çay” işarəsidir. “Çay yeridir” cümlə konstruksiyasını mətnin son misrasında təsəvvür vasitəsilə vizual olaraq bərpa olunur ki, belə hallarda qənaət prinsipi konkret söz cildində deyil, vizual şəkildə aradan qaldırılır.

Poeziyada “-dır” xəbər şəkilçisinin təkrar konstruksiyalarda ixtiyari yolu ilə qənaət prinsipi yaradılır ki, həmin morfoloji göstərici də sözlərin son mövqələrində konkret olaraq çıxış etməsələr də, virtual şəkil alaraq təsəvvürdə mexaniki olaraq canlanır və həmin ixtisar formasını tərəfimizdən məqsədli şəkildə mötərizə içərisində veririk:

*Özüm də bilmirəm,
Görmək istəyirəm səni?
Gün də o gün (dir),
Yer də həmə yer (dir) (Səmədoğlu, 1996: 283).*

Göründüyü kimi, mətndə “gün də o gün” və “yer də həmin yer” təkrar konstruksiyaları bir növ sintaktik cəhətdən adlıq cümlə strukturunda çıxış etmiş və “-dür, -dir” xəbərlilik şəkilçisi tərəfimizdən artırıldıqdan sonra həm həmin cümlə statusunu, həm də qənaət prinsipini sıfırlandırır. Eyni zamanda, birinci təkrar konstruksiyasında “zaman”, ikincisində isə “məkan” anlayışları konseptuallaşdırılmışdır. Həmin təkrar tipləri eyni zamanda müxtəlif sintaqmatik və paradiqmatik dəyişməyə də uğraya bilər. Məs: Gün o gün idi; Yer həmin yer idi – cümlələrində “də” deyiktiv elementini atmaqla qənaət əldə etmiş olsaq da, sintaktik təkrarlarda qüvvətləndiricilik çalarını azaltmış oluruq, intensivlik iki dəfə təkrarlanan “gün” və “yer” leksik vahidləri ilə reallaşdırılır. Təkrar konstruksiyalı cümlə tiplərini digər paradiqmalarda da işlədə bilərik: Gün yaxşı gün idi; Gün pis gün idi; Həmin yer yaxşı yer idi; Həmin yer görüş yerimiz idi; Bu yer yaxşı yer idi; Bu gün yaxşı gündür və s. Qənaət üçün ən universal və lakonik forma “gün gündür”, “yer yerdir” – cümlə strukturlu şəkillərdir. Bu tip sintaktik paralelizmlərdə “-dı” xəbərlilik şəkilçisinin buraxılması ilə yaradılmış morfoloji qənaət prinsipindən N.Z.Hacıyeva geniş bəhs etmişdir (Qadjiyeva, 1961: 210-221). “Gün” sözü bəzi hallarda mənəlaşaraq “ötən günə gün çatmaz, calasan günü-günə” aforistik deyimində 4 dəfə təkrarlanaraq gözəl alliterasiya yaradır, lakin onu qənaət şəklinə salanda təkrarlanan leksik vahidlərdən ikisi atılır, sadəcə olaraq “Ötən günə gün çatmaz” – şəkli qalır ki, burada da semantik çalar özünü mühafizə edib saxlayır.

Bəzən elə hallar olur ki, poeziya mətnlərində feili sifət tərkibli təkrar paralellərdən biri şeir mətninin birinci və sonuncu misraları yerində çıxış edərək digər misralarda buraxılır, misranın əvvəlki hissələrində buraxılmış təkrar tipləri təsəvvürdə təkrar-təkrar canlandırılır. Məs:

*Mən ölən gün,
Bir külək əsəcək küçələrdə və yellədəcək
ipdən asılı, quruyan
sarı rəngli bir uşaq paltarını,
matəm bayrağı tək dalğalanaraq
uşaq paltarı
mən ölən gün (Səmədoğlu, 1996: 93).*

Bütöv şeir mətnində təsəvvürümüzə misraların əvvəlki hissələrinin hamısında “mən ölən gün” feili sifət + zaman zərfliyi modeli əsasında formalaşmış təkrar tipi canlanır və interpozisiyada konkret şəkildə işlənməsə də, təsəvvürümüz onu konkret şəkllə salır, lakin qənaət prinsipi qanuni hal kimi qarşısını kəsir və onların işlədilməsinə ehtiyac duyulmur, başlanğıc və son misraların yerində işlənməklə həm mətndə altdan aşağıya, həm də əksinə, altdan yuxarıya funksiyalarını səpələmiş şəkildə olur. “Mən ölən gün” ifadəsini paradiqmatik formaları ilə işlədərək onu daha yığcam şəkllə salmaq mümkündür. Belə ki, həmin ifadənin sonundakı “gün” sözü atılır və “mən öləndə” feili bağlama tərkibi yaradılmaqla paradiqmatik şəkildə qənaət formalaşdırmış oluruq ki, sintaktik paralelizmə paradiqmalar tətbiq etmək yolu qənaətin yaranması üçün ən səmərəli üsullardan biri hesab olunmalıdır. İstər “mən ölən gün”, istərsə də “mən öləndə” təkrar birləşmələrində semantik cəhətdən heç bir fərq yaranmır, “nə vaxt?” sualı verilməklə “zaman” konsepti gerçəkləşdirilir. Şair digər bir şeir mətnində “Yol qırağında oturmuşam” cümlə tipli təkrardan istifadə edərək, onu misranın bütün əvvəlki hissələrinə səpələyir və “məkan” konseptini reallaşdırmaqla bərabər, cümlənin ellipsisləşməsi (hər bir misranın əvvəlində) ilə bağlı olaraq qənaət prinsipi də yaradır: Mötərizə içərisindəki əlavələr tərəfimizdən edilir. Baxaq:

*Yol qırağında oturmuşam
[Yol qırağında] gözümlün qabağından
harasa tələsən insanlar keçir.
[Yol qırağında] biri də yorulub
oturmur yanımda.
Yol qırağında oturmuşam (Səmədoğlu, 1996: 93)*

Bu bütöv şeir mətninin kommunikativ tamlığında təsəvvür vasitəsilə bərpa olunur və kommunikativ tamlığı aradan qaldıranda, yəni qənaəti ləğv edəndə şeirin ahəngdarlığı və nizamı pozulur, deməli, linqvistik qənaət prinsipi cümlə strukturlu təkrarlar üçün də mühüm linqvokultural xüsusiyyət daşıyır. Sintaktik paralelizmlərin bir növü də xiazm təkrarlar hesab olunur və şeir mətnlərinin qurulma mexanizmində və müəyyən semantik çalarlar yaratmaq etibarilə onların da rolu böyükdür, çünki bu tip təkrarlar bir şeir mətninin müəyyən yerlərində güclü struktur-semantik əlaqə formalaşdırmaqla mətndəki cümlələri zəncirvari şəkildə bir-birinə bağlayır. Şeir mətnlərində xiazm təkrar tiplərinin komponentləri də dil şüurunda qaynayıb – qarışır, “*bir növ kontaminasiyaya məruz qalır və bunun nəticəsində, paralel komponentləri tənzim edən, nizamlayan hər hansı vahid predikativ mərkəz yaradır*” (Abdulla, 2016: 85). Burada qrammatik – semantik bağlılıq funksiyasını əksər məqamlarda intonasiya öz üzərinə götürür. Məs:

*Quşlar saatla yox,
İşıqla başlayır oxumağa,
Yayda tez, qışda gec,
Şairlər saatla yox,
dərdlə başlayırlar oxumağa,
yayda da, qışda da
ürək saatla da,
ışıqla da, dərdlə də oxuyur
yayda da, qışda da.
Yayda qış olanda da,
Qışda yay gələndə də... (Səmədoğlu, 1996: 88).*

Başdan ayağa şeir mətni bütövlükdə sintaktik paralelizmlər üzərində qurulmaqla, bir növ təkrar növlərinin qalereyasını xatırladır və mətnin predikativ mərkəzində “saat” leksik təkrarı yerləşdirilməklə, “zaman” anlayışı konseptuallaşdırılmışdır. Həmin konseptin leksik ifadəçisi olan “yay” və “qış” sözləri ilə də düz və əks təkrarlanma yolu ilə təsvir olunan motivlər daha da gücləndirilmişdir. Mətdə “la” və “da” köməkçi elementləri və eyni zamanda intonasiya paradiqmatik münasibətlərə girərək həmcins üzvləri bir-birinə bağlamış, mətnin struktur-semantik qurulmasına yardım göstərmişlər. Şeir mətninin xiazmatik təkrar tipi işlədilən son misrasında indiki zaman formasında “oxuyur” feilinin buraxılması qənaət prinsipini şərtləndirmiş, lirik “mən”in bədii fikrinin istiqamətini dəqiq səciyyələndirmişdir. Belə qənaət tipləri poeziyada geniş şəkildə əks olunmaqla poetik mündəricənin həddlərini genişləndirmək cəhdlərinin qarşısını almaq üçündür. Qənaət hesabına yaranan axıcılıq, lirizm və ifadəçilik maksimum qısalığa, yığcamlığa, lakonikliyə şərait yaradır, həm də poetik fikrin təsəvvürdə asan qavranmasını təmin edir.

Poeziya mətnlərində elə hallar olur ki, leksik təkrarlar bir neçə misrada epifirik mövqedə çıxış etsə də, son misrada buraxılmaqla qənaət prinsipinin yaranmasına şərait yaradılır. Məs:

*Sən mənim
doğma anamsan, Azadlıq,
Mən sənin
yad qapısında böyümüş balan [Azadlıq]
Sən son ümidimin qaldırdığı
ağ bayraqsan, azadlıq.
Mən səni yellədən külək [Azadlıq](Səmədoğlu, 1996:18).*

Xiazmatik təkrar tipi ilə müşayiət olunan bu şeir mətnində “azadlıq” leksik təkrarına 2 misrada qənaət edilsə də, qavrama vərdişimiz onları təsəvvürdə virtual olaraq bərpa etmək çevikliyi qəbullayır.

Eyni sözün təkrarı genişləndikdə təkrar olunan həyati predmetlərin estetik ifadə formaları təsəvvürümüzdə əks olunmaqla bərabər, qənaət olunmuş formaları da aydın şəkildə nəzərə çarpır.

Emosional mühakimə vasitəsi kimi təkrar növləri poeziya mətnlərində nə qədər qabarıqdırsa, qənaət prinsipi də bir o qədər aparıcıdır. Qeyd etməliyik ki, şeir poetikasında sintaktik paralelizmlərin üslubi istiqamətləri və bu xüsusda qısa, yığcam, lakonik formalar kəsb etməsi üçün o, nə qədər (poeziya) təkrar qəliblərə borcludursa, bir o qədər də qənaət prinsipinə borcludur, çünki qənaətsiz şeirin şeirliyi təkrar danışmaq qeyri-mümkündür. Sintaktik paralelizmlər vasitəsilə struktur-semantik müstəvidə misralardakı təkrar qəliblər bir-birinə bağlanmaq momentlərində qənaət prinsipi mətnin qanunauyğun təbiətindən doğur və onu artıq sözcülükdən xilas edir, şeiri şeirləşdirməyə xidmət göstərir. Mətnin şeirliyi təkrar xələl gətirməmək üçün poetik örnəklərin dilində təkrar tiplərindən sonra “-dır⁴” xəbər şəkilçisinin ixtisar edilməsi spesifik səciyyə kəsb edir. Məs:

*Hüseynin deyilməmiş sözü çox(dur),
Ana yurdun ocağı çox(dur), közü çox(dur),
Dərəsi çox(dur), düzü çox(dur),
Hayıf olsun son zəfərə az qalıb (Hüseyn, 1984: 67).*

Mötərizə içərisində verdiyimiz “dur” xəbərlilik şəkilçisinin şeir mətninin ahəngdarlıq, ritmik toxumalarına, strukturuna nə qədər ziyan vurduğu göz qabağındadır, lakin bu artıq elementlərin təsəvvürümüzə mexaniki olaraq qəbullanması keyfiyyətə təkrarların ahəngdar səslənməsinə imkan yaradır ki, bunlar da qənaət yolu ilə qazanılır.

Əksər poetik örnəklərin struktur-semantik tərkibində determinant üzv kimi funksionallaşan söz birləşməsi modelində olan təkrar qəlib bir dəfə çıxış etsə də, həmin mənə və formasını bütün mətn boyu yayır ki, belə hallarda qənaət prinsipi də spesifik xarakter daşıyır (Espersen, 1958: 218). Məs:

*Bu payız da başladı,
Bu yağış da...
Ölülərim
Dirilərim dolanır içimdə
[Bu payız] xatirələr səyriyir gecəmdə,
[Bu payız] təkliyimi minib at tək
Yanır, sönür
Ötür ömrüm...
[Bu payız] Ekspreslər dayanmayan,
Kiçik stansiyalar tək (Səmədoğlu, 1996: 35).*

Determinant üzv kimi şeir mətninin başlanğıc misrasında işlədilən “Bu payız” tərkibi, göründüyü kimi, misra düzülərində atılmış, yalnız bir dəfə işlədilərək təsəvvürdə virtual olaraq təkrar qəlibi yaratmış və bu əsasda da “zaman” anlayışını konseptuallaşdırmışdır. Mötərizəyə aldığımız tərkiblərdən də aydın şəkildə sezilir ki, “bu payız” ifadəsi virtual şəkildə anafirik təkrar tipi kimi funksionallaşmış, obrazlı fikir, xoşagəlimli məzmun yaratmışdır.

Nəticə

Poeziya mətnləri əsasında apardığımız linqvokulturoloji aspektdə təhlillərimiz göstərir ki, təkrar tiplərində linqvistik qənaət prinsipinin təzahür səviyyələri geniş və tükənməz olduğu kimi, əmələ gətirdiyi qısalıq, yığcamlıq, lakoniklik və bu istiqamətlərdə yaratdığı obrazlılıq, emosionallıq keyfiyyətləri və ekspressivlik xüsusiyyətləri zəngin və çoxcəhətlidir. Sintaktik paralelizmlərlə və onun tipləri olan təkrarlarla yaradılan qənaət prinsipinin imkanları da genişlənir (Seyidov, 1966:) və bu əsaslar üzrə qurulan forma gözəlliyi musiqililik keyfiyyəti qazanmaqla digər ifadə vasitələri ilə qaynayıb-qarışaraq təsəvvürdə inikas olunaraq hisslər və düşüncələr axınının yaranmasında, intensiv xarakter almasında həlledici rol oynayır.

Ədəbiyyat

1. Adilov, M. (1974). Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. Bakı, “Elm”, 233 s.
2. Səmədoğlu, V. (1996). “Mən burdayam, İlahi.” (şeirlər və poemalar). Bakı, “Gənclik”, 440 s.
3. Kharris, Z. (1964). Osnovniye napravleniya strukturalizma. Moskva, «Nauka», 350 s.
4. Gadzhieva, N.Z. (1961). Tipologiya pridatochnykh predlozhenii v sovremennom Azerbaidzhanskom yazыke («Issledovaniya po sravnitel'noi grammatike tyurkskikh yazыkov») T. III (sintaksis). Izd-vo AN SSSR, Moskva, 380 s.
5. Abdulla, K. (2016). Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, “MTM-Innovation”, 360 s.
6. Hüseyin, A. Dilqəm. (1983). Bakı, “Yazıçı”, 240 s.
7. Espersen, O. (1958). Grammatika filologii. Moskva, 304 s.
8. Seyidov, Y. (1966). Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı, “Maarif”, 203 s.

Göndərildi: 09.01.2024

Qəbul edildi: 12.02.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/30/14-18>

Sevinc Həmzəyeva
Sumqayıt Dövlət Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
vevi77@mail.ru

EVRIPIDİN “MEDEYA” FACİƏSİNDƏ MEDEYA ÖZÜNÜTƏSDİQ MÜCƏSSƏMƏSİ KİMİ

Xülasə

Məqalədə Medeya obrazı, onun öz övladlarını öldürməsi məsələsinə diqqət edilir. Evripidin eyni adlı əsərinə istinad edərək qəhrəmanın daxili aləmi, qəlb ağrıları, səmimi etirafları təsvir edilir. Obrazın psixoloji vəziyyəti onun ayrı-ayrı nitqində təsvir edilir. Öz daxili həyəcan və hisslərini etiraf edən qəhrəman onu incidən mənəvi ağrı barədə birbaşa danışır, onun daxili aləmi öz nitqi vasitəsilə açılır.

Açar sözlər: Medeya, Evripid, Arqonavtlar, qadın, ana, xarakter

Sevinj Hamzayeva
Sumgait State University
PhD in philology
vevi77@mail.ru

Medea as a symbol of self-affirmation in the tragedy of “Medea” by Euripid

Abstract

In this article is spoken about one of the tragedy of Euripid, the character who killed her children. In this play the author describes the heartache and sincere confession of a lover who is doomed to carry the burden of love on his shoulders. Psychological state of Medea is described in a disjointed narrative, and during the confession about his emotional distress, the main character speaks directly about the pain tormenting his soul, the inner world of the image is revealed through her speech.

Keywords: Medea, Euripids, Argonauts, femininity, mother, character

Giriş

Böyük yunan dramaturqu, faciə ustadı Evripid Salamin adasında, sadə dükançı ailəsində anadan olub. Daha etibarlı mənbələrə görə isə, Evripid kübar ailədənir və özü Delfdə Apollon məbəbində xidmət göstərmişdir. Filosof Anaksaqorla dost olan müəllifin əla təhsil aldığı öz dövrünə görə zəngin kitabxanaya malik olması məlumdur. 20 dəfədən çox faciələri ilə müsabiqədə iştirak etmiş, ancaq cəmi 5 dəfə birinci yeri tuta bilmişdi. İlk qələbəsini 441-ci ildə qazanıb. 90 (bəzi mənbələrə görə 92) faciə yazdığı məlumdur. Onun ədəbi irsindən 19 əsəri əlimizə çatmışdır.

Evripidin yaradıcılığı elə bir dövrə təsadüf edir ki, artıq dramatik növ və teatr texnikası demək olar ki, tam qurulmuş idi. Dövlət əlavə yeniliklərə icazə vermirdi. Lakin təkrarçılıq və taftalogiya da artıq bezikdirməyə başlamışdı. Orijinallıq lazım idi və bu Evripidin yaradıcılığında özünü göstərir. Xor artıq köhnəlmişdi, dramatik əsərlərdə lirik hissələrə maraq artırdı. Evripid xoru bəzən ənənəyə görə saxlayırdı. Xorun iştirakı hərəkətə mane olurdu, qəhrəmanların hərəkətini gizlətməli olurdu. Məsələn, “Medeya” (e.ə.431) faciəsində Medeya xordan xahiş edir ki, övladlarının öldürmək planının üstünü açmasın. E.ə. IV əsrdən başlayaraq, xor sıradan çıxmağa başlayır və bu aktyora ehtiyac yaradır, bu sahədə isə mühüm addım Evripidə məxsusdur. O hətta mifoloji süjetlərdən də istifadə edərəkən məzmunu daha müstəqil yanaşırdı. Mövzu etibarilə Evripidin yaradıcılığı daha rəngarəngdir, onun dramaturgiyasının əsas xüsusiyyəti çəşğunluq, həyəcan, ehtiraslı hisslərin tərənnümüdür. “Maşında allah” texniki vasitəsi də ilk dəfə Evripidin vasitəsilə dramaturgiyaya gətirilib. Öz müasirləri tərəfindən Evripid kifayət qədər anlaşılan və qəbul edilən olmasa da, e. ə. IV əsrdən başlayaraq, onun faciələri şöhrət qazanmağa başlayır. Əsrin sonunda artıq Afina parkında

digər məşhurlar kimi onun da heykəli qoyulmuşdu. Klassisizm dövründə onun yaradıcılığı Kornelə, Rasinə, Volterə böyük təsir göstərmişdi. Höte, Şoller, Bayron, Şelli və başqa məşhur yazıçı və şairlər onu yüksək qiymətləndirirdilər.

S.İ.Radçiq göstərirdi ki, qədim yunan tənqidçiləri onu səhnədə filosof adlandırır (Radçiq, 1982: 254). Ellin dünyasının qüdrətli dramaturqu Evripidin əsərləri öz dövrünün ensiklopediyasıdır. Baxmayaraq ki, Belinski onun yaradıcılığından söz açarkən, yazıçını Yunanıstanın “ən romantik şairi”, “ehtiraslı dərin fikirli” filosofu kimi qələmə veirirdi, Evripid Sofokldan fərqli olaraq, gördüklərini olduğu kimi, insanları necə vardisa, o cür təsvir etməyə üstünlük verirdi. Onun obrazlar qalereyası zəngindir. Xüsusən, qadın obrazlarının təsviri daha maraqlı və dərinidir. Qadın psixologiyasını dərinlən bildiyinə görə, onları təbii təsvir edirdi. Zəngin obrazları içərisində özünəməxsusluğu ilə fərqlənən, kəskin xarakteri və qətiyyətli davranışı ilə bu gün də bədii ədəbiyyatın diqqətini cəlb edən ədəbi qəhrəmanı – Medeyanın yeri müstəsna. Əsərin süjetini Arqonavtika əsatirlər silsiləsi təşkil edir. Qədim Beotiyada Miniy yaxınlığında Orxomen deyilən bir yerdə külək allahı Eolun oğlu çar Afamant hökmranlıq edirdi. Onun buludlar ilahəsi Nefeladan Friks adlı oğlu və Hella adlı qızı vardı. Afamant Nefelaya xəyanət edərək Kadmin qızı İno ilə evlənir. İno ərinin birinci izdivacından olan uşaqları sevmir və onları öldürmək fikrinə düşür. O bu işi həyata keçirmək üçün hiyləyə əl atır. Orxomenliləri öyrədir ki, zəmiyə səpiləcək toxumu qurutsunlar, sonra əksinlər. Onlar tapşırığı olduğu kimi yerinə yetirirlər, nəticədə bərəkətli torpaq heç bir məhsul vermir. Afamant Delf məbədinə qasid göndərir və bərəkətin tükənməsinin səbəbini öyrənmək istəyir. Bu zaman İno yenə hiyləyə əl atır. Qasidləri satın alır və tapşırır ki, Afamanta yanlış olaraq söyləsinlər ki, guya Apallon məsləhət görür ki, oğlu Friksi allahlara qurban gətirsən, sənə torpağının bərəkəti qayıdacaq. Orxomeni gözlənilən təhlükədən qurtarmaq üçün Afamant öz oğlunu qurban vermək qərarına gəlir. Lakin Nefela Hermes allahın vasitəsilə öz övladlarını qurtarmaq üçün onlara qızıl qoç göndərir. Bacı-qardaş onun üzərinə oturub həmin yerdən uzaqlaşır. Qoç çox hündürdən uçurdu, dəniz üzərindən keçərkən Hella qorxur və yıxılır. Onun batdığı yer Hellaspont (Hella dənizi) adlandırılır. “Friks bacısından daha şanslı idi” (2), o, Fasis sahilində Kolxidada yerə enir və Helios allahının oğlu sehrbaz Eet onu himayəyə götürür. Qoçu Zevsə qurban kəsirlər. Yununu isə müharibə allahı Aresin mağarasından asırlar və onun keşiyini qorxunc bir əjdaha çəkir. Afamantın gələcək nəslini biləndə ki, onların rifahı, firavanlığı qızıl yuna sahib olmalarından asılıdır, nəyin bahasına olursa olsun, onu əldə etməyə cəhd göstərilir. Belə ki qəddar Peliyin tapşırığı ilə Yazon yaxın dostları ilə birgə Arqonun düzəltdiyi gəmidə Kolxidaya getməli olur. Səfər həm çox uzun, həm də çox məşəqqətli idi. Yazon bir çox maneələrdən keçməli olur. Ona yad diyarda Eetin qızı kömək edir, o qız ki, sonradan ədəbiyyata ana-qatil qadın obrazı kimi daxil olacaq və onun xarakteri ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif prizmadan öyrəniləcəkdir.

Söhbət Medeyadan gedir: - özünü bir fərd kimi təsdiq etməkdən ötrü övladlarını öldürən və bununla da qisas odunda yanan qadın kimi yaddaşlarda qalır. Bildiyimiz kimi, Medeya xəyanətdən hali olanda böyük ehtiraslı məhəbbəti acıqlı, kəskin nifrətə çevrilir. Bu nifrət onu daxilən daha da gəmirməyə başlayır. Həm də ona görə ki, özünün dili ilə desək: “Ah eşq, bu dünya üçün nə böyük fəlakət imiş?” (Sultanlı, 2006: 335).

Arqonavtika əsatirlər silsiləsindən biz Yazonu mərd, igid, qəhrəman kimi tanıyıyıq. O, qorxmadan uzaq Kolxidaya səfər tapşırığını qəbul edir, hətta orda da çətinliklər qarşısında əyilmir. Lakin Medeyasız o bunların heç birinin öhdəsindən gələ bilməzdi. Ona qızıl yun lazım idi, buna görə isə ağılsız cəsarət göstərilməliydi. Medeya ona bu sınaqdan çıxmağa kömək edə bilər, bu zaman Yazon onun sevgisindən istifadə edir. Yazon igid, qəhrəman kimi tanına bilər. Amma o həm də şöhrət düşkünüdür. Bu obrazın iç dünyasını təhlil edərkən, İ.M.Tronski haqlı olaraq qeyd edir: “İkinci nikahı “evə dayaq” yaratmaq və uşaqların gələcəyini təmin etmək istəyi ilə diqtə olunan Yazon ailənin ənənəvi vəzifəsinə uyğun fəaliyyət göstərir, lakin Evripid onun alçaqlığını, ağciyərliliyini və miskinliyini göstərmək üçün öz boyalarını əsirgəmir” (Tronski, 2011: 187). Bunu isbat etmək heç də çətin deyil. Əsərin II episodisində Medeya ilə dialoquna diqqət verək. Yazon özünün hökmdar qızı ilə evlənmə səbəbini belə izah edir: “Mən onun gözəlliyinə aşıq olmamışam. Səmimi məhəbbətini ayaq altına salmamışam. Başqaları ilə nəsil artırmaq müsabiqəsinə girişmək

fikrinə düşməmişəm... Yox, yox, sənin doğduğun uşaqlar mənə kifayət edərdi... Məqsədim yüksəlmək, ehtiyacın daşını həmişəlik atmaq, səninlə birlikdə firavan yaşamaqdır. Çünki, yoxsul bir adamdan dost-aşna da üz çevirər. Mən uşaqlarımıza layiqli təhsil və tərbiyə vermək istəyirəm. Əgər oğullarımızın yeni qardaşları da olarsa, məqsədim onları məsud bir ailə içində böyütməkdir. Söylə görüm, bundan sonra uşaq doğmaq sənə nə lazım? Mənim ikinci izdivacdan doğulan oğullarım əvvəlki oğullarıma dayaq olar” (Sultanlı, 2006: 341).

Bu dialoqdan aydın olur ki, Yazon hakimiyyət, var-dövlət hərisidir. Əhvalatın məntiqi həlli mifin öz içində gizlidir: Esol (Yazonun atası) İolk şəhərinin hakimi olur. Lakin onun ögey qardaşı Peliy hakimiyyəti onun əlindən alır. Tarixdən məlumdur ki, hətta 2 doğma qardaş arasında belə taxt-tac, hakimiyyət uğrunda hər zaman qanlı mübarizələr olub. Belə olan halda ümid etməyə yer varmı ki, Yazonun ikinci izdivacdan olan övladları Medeyanın oğulları ilə daha mehriban münasibətdə olsun?! Bu yerdə bir məsələni də unutmamaq olmaz ki, Yazonun evlənmək istədiyi qadın Kreonun qızı Qlavka heç də Medeyanın övladlarına rəğbət bəsləmir. Əsərdən məlum olur ki, Medeya barışmaq niyyəti ilə oğullarını hədiyyələrlə birgə Qlavkanın yanına göndərir, bundan sonra baş verən hadisələri qasid belə nəql edir ki, “Orada sənin yerinə gələn yeni xanımımız hələ uşaqları görməyib, aşıqanə baxışlarla öz nişanlısına baxırdı. Birdən uşaqları görcək gözlərini çəkdi və qəzəbli üzünü kənara çevirdi” (Sultanlı, 2006: 358). Əsərdən nümunə gətirdiyimiz bu hissə təsdiqləyir ki, həqiqətən Qlavka heç də xoş münasibətdə deyil, lakin uşaqların əlindəki hədiyyələri görcək sevinir, yenə pul, hədiyyə, sərvət, yenə məhz mal-dövlət hərisliyi insan qəlbinə hakim oldu. İnsan hər zaman onun əsirinə düşür və nə qədər dərin baş vurmağa çalışırsa da, o qədər də tez məhvə yuvarlanmalı olur. Son nəticədə Medeya öz övladlarını öldürür. Səbəb? Müxtəlif izahlar var: qısqanclıq, intiqam və s. Məncə, bu səbəbi çözmək və bütün suallara cavabı mahiyyətində gizli saxlayan mifə yenidən müraciət etmək yerinə düşər. Frikis və Hellanı xatırlayaq. Afamant Nefelaya İno ilə evlənilir. Nefela Medeyadan fərqli olaraq onları sakitcə tərk edir. İno isə ərinin birinci nikahından olan uşaqları öldürmək fikrinə düşür: nəticə artıq məlumdur. Təxminən eyni situasiya:

Ailə → xəyanət → yeni izdivac {^{hiylə}_{qisas}} ölüm

Nefeladan fərqli olaraq, eyni situasiya qarşısında Medeya başqa cür düşünür: “Yox, əsla yox! And içirəm cəhənnəmin kölgələrinə, and içirəm yer altındakı Evmenidlərin intiqam, intiqam deyən nəralərinə ki, əl çəkən deyiləm, balalarımın düşmən əlində istehza əyləncəsi olmasına yol verməyəcəm. Onlar üçün bu, ölümdən də betərdir! Yox, onlar ölümdən qurtara bilməyəcəklər, onları özüm doğmuşam, özüm də öldürəcəyəm” (Sultanlı, 2006: 356).

Sevgidən nifrətə, eləcə də nifrətdən sevgiyə cəmi bircə addımdır, deyirlər. Bu çox zaman belə olur, bizim qəhrəmanımız da bu aqibətdən yan qaçmır. Öz qadın qürurunun təhqir olunmasına, şəxsiyyətinin alçalmasına dözməyən Medeya öz övladlarını öldürmək qərarına gəlir. Öldürdüyü uşaqlar onun doğma övladları idi və bu bir ana üçün ən çətin atılası addımdır. Zənnimizcə, bu addıma başqa bir rakursdan nəzər salmaq lazımdır. Biz yuxarıda qeyd etmişdik, onun qüruruna toxunulmuşdu, obraz öz sözləri ilə hərəkətinin mənasını daha dəqiq izah edir: “Biz qadınlar bütün məxluqatın içində ən bədbəxt yaranmışıq... Biz əvvəlcə qızıl verib, özümüzə ər alırıq, bədənimizi bir qul kimi onun ixtiyarına veririk. Sonra da bütün fəlakətlərin səbəbi budur ki, - böyük bir şübhə içində qalırıq, görəsən ərimiz necə adam olacaq, layiqmi, yoxsa rəzil bir alçaqmi? Çünki, nə olur-olsun, daha ondan ayrılı bilmərik: boşanmaq namussuzluqdur! ...Bizə söyləyirlər ki, kişilər bizi qorumaqçın dava meydanlarında vuruşur, savaşıq, amma biz evdə rahat, asudə ömür sürürük, bu yalandır, yalan! Mən bir dəfə doğmaqdansa, on dəfə qalxan alıb vuruşmağa razıyam...

...biz arvadlar çox ürəyi yumşaq adamlarıq, qan və qılınc görəndə, dözə bilmirik...ancaq ailə yatağımızda bizim qadınlıq haqqımıza təcavüz ediləndə qəzəbimiz qorxunc və amansız olur!” (Sultanlı, 2006: 333).

Qədim Yunanıstanda qadına olan münasibəti Medeya öz nitqi ilə bir daha təsdiqləyir ki, “qızıl verib, özümüzə ər alırıq, bədənimizi bir qul kimi onun ixtiyarına veririk”. Bu mətləbi Andre Bonnar “Yunan sivilizasiyası” adlı əsərində belə şərh edir: “Afina vətəndaşının arvadı onun üçün ancaq “oykurema”, “predmet”dir (yunanca bu söz “məişət” mənasını verir). Afinalı üçün onun arvadının mövqeyi xadimələr arasında birinci olmaqdan ibarətdir.” (Andre Bonnar, 1992:73) Lakin Medeya özünü qul kimi hiss etmək istəmir, o qul, nöqə, xadimə deyil. O, Yazona qəhrəmanlıq

zirvəsini fəth etməkdə kömək edə bilən, bütün varlığı ilə sevən fəth qadındır. Tədqiqatçı Lakovos Menelau “Evripidin Medeyası: Dəliliyin teatrallığı” adlı məqaləsində yazır: “O, həyat yoldaşı tərəfindən haqsızlığa məruz qalıb və onun səsi süni cəmiyyətdə zülmün səsidir” (6). Onun yeganə hökmdarı var, o da eşqdir. Onun dini də, imanı da, həqiqəti və tapındığı da, həyatının mənası, qəlbinin sultanı – Sevgidir! Onu zəif, gücsüz hesab etmələrinə əsla izn verməz.

O, anadır, bəli, amma hər şeydən əvvəl o qadındır! Eləcə də, hər şeydən əvvəl Evripidin məqsədi Medeyanı ana kimi təsvir etmək olmuşdur. Bir faktı unutmayaq ki, həmin dövrdə qədim yunan qadınları hüquqsuz, müti olmuş, kişilərlə bir məclisdə oturmaq onlara yasaq edilmiş, hətta üzüaçıq gəzmək belə olmazdı. Belələrinə o zaman getərə–yüngül əxlaqlı qadın deyilirdi. Evripid öz Medeyasını belə bir çərçivədən çıxan qadın kimi göstərmək istəyirdi.

Marta Vilallba Lazaro haqlı olaraq yazır: “Əhəmiyyətli odur ki, bir çox müasir postmodernist, feminist və postkolonial təhlillər Medeyanı hegemon gücə qarşı mübarizə aparan əməlisaleh qadın simvolu təqdim edir” (7).

Özünü təsdiq etmək üçün öz övladını qurban vermək doğrudan da qəribə bir prinsiplə bağlıdır. Lakin bunu başqa cür də qiymətləndirirlər. Məsələn, V.N.Yarxo hesab edir ki, əgər Medeya uşaqlarının meyidi qoyulmuş arabada öz evinin damında sonradan peyda olursa və araba vasitəsilə onları atasından uzaqlaşdırarsa, bunu əvvəldən də etmək olardı və öz övladlarını öldürməzdi (8). Lakin bu mümkün deyil. Çünki, o öz uşaqlarını sərbəst olaraq böyüdə bilməzdi, axı Medeya sürgün olunmuşdu. O özü sehrbaz ola bilərdi, onun övladları isə belə bir məharətə malik deyildilər. Onun övladları ölümlü insanlardı, sürgün edilmiş uşaqlar üçün gələcək ölümlü insanlar arasında ancaq səfalətdən ibarət ola bilər. Yenə də fikrimizi Medeyanın öz sözləri ilə təsdiqləyə bilərik: “Taleyə bir bax! Yazıq uşaqlarımla qurbət ellərə sürgünə gedəcəyəm. Bir ər üçün nə böyük şərəfət: arvadı-uşaqları bütün Elladanı sərgərdan gəzib dilənçilik edir. Ax ey Zevs, qızılların safını-saxtasını tanımaq üçün sən insanlara meyar, məhkəmə vermədən, ancaq gərək insanlar üçün də bir meyarın olardı ki, onların da bədənlərinə damğa vurulaydı, rəzil və xain adamları hamı tanıya bilərdi” (Sultanlı, 2006:340). Böyük tərəddüdlərə rəğmən kəskin və qəti qərarları ilə fərqlənən Medeyaya müxtəlif istiqamətli münasibət və rəyə baxmayaraq, bir məsələdə onunla bağlı qərar birmənalıdır: Medeya kifayət qədər fərdi keyfiyyətlərə malik xarakterdir. Kinyar göstərir ki, “Əgər euthymia–xoşbəxtliyin sirridi deməkdirsə, dysthymia – bədbəxtliyin mənbəyi deməkdir. Medeya nəyə qərar verdiyini dərk edir, o görür ki, istək dalğası onun ağılının hüdudlarını tamamilən aşır. Bu anı psixoloji adlandırmaq düz deyil: qəhrəman dəlilik və ağıl arasında qalmır. Bu an faciəvidir: Medeya bir an sonra edəcəyi hərəkət üçün istək axınının qarşısında köməksizdir” (Kinyar, 2000: 74).

Aristotelin katarsis təliminə əsaslanaraq göstərə bilərik ki, insanın bir faciə qarşısında keçirdiyi hisslərdən, əsasən də, qorxudan dolayı böyük bir təmizlənmə mərhələsi keçir. Bu əxlaqi, dini nöqtəyi-nəzərdən olduğu kimi, tibbi cəhətdən də baş verə bilər. Bu mənada Medeya öz mürəkkəb xarakteri ilə diqqəti təkcə bir mif və ya hər hansı ədəbi qəhrəman kimi yox, həm də bir vasitə kimi cəlb edir. Obrazın bu spesifikliyinə görə Lakovos Menelau yazır: “Medeya sənət və humanizm yolu ilə müasir tibbə ayrıca bir yol açır. Müasir təcrübə, bacarıqlar və ya biliyə xələl gətirmədən məhz sənət və humanizm vasitəsilə tibbi zənginləşdirir, çünki, Medeya ümumiləşdirilmiş şəkildə həm sosial, həm də şəxsin daxili hissi, düşüncələri və dəyərlərini özündə əks etdirən obrazdır” (6).

Nəticə

Qadın – ana müstəvisində fərqli və təzadlı xarakter kimi özünü göstərən Medeya ədəbi qəhrəman olmaqla psixoloji və tibbi baxımdan diqqəti cəlb edən mübahisəli və mürəkkəb obrazdır. Övladlarını qətlə yetirməklə qəlbi sanki, şeytani hisslərin yuvasına çevrilən Medeyanın özü haqda həqiqi münasibət ancaq mövcud olduğu dövrün hərtərəfli ictimai-siyasi şərh zamanı verilə bilər. Belə ki Medeya, qadını qul, xadimə gözündə görə yunan cəmiyyətinin sosial, ictimai, siyasi buxovlarını qırmağa qadir xarakterdir və Evripidin əsas məqsədi onu qərarların önündə qadın gücünü təsdiq etməyə cəhd edən obraz kimi göstərmək olmuşdur. Bu obrazın analizi və dərkəti situativ psixoloji vəziyyətlərin açılmasında əsas köməkçi vasitələrdən biri kimi qiymətləndirilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Radçiq, S.İ. (1982). İstoriya drevneqreçeskoy literaturı. M., Vıssşaya şkola, 487 s.
2. <https://www.gutenberg.org/cache/epub/39250/pg39250-images.html>
3. Sultanlı, Ə. (2006). Antik ədəbiyyat antologiyası. İki cilddə. I cild. Bakı, “Avrasiya press”, 496 s.
4. Tronski, İ.M. (1992). Antik ədəbiyyat tarixi. Bakı, “Elm və təhsil”, 2011, 624 s.
5. Andre, B. Qreçeskaya sivilizasiya. T.1 Ot Iliadı do Parfenona. Moskva, İskusstvo, 269 s.
6. <https://www.rhime.in/ojs/index.php/rhime/article/view/472/401>
7. <https://www.athensjournals.gr/humanities/2023-10-1-2-Lazaro.pdf>
8. <http://antique-lit.niv.ru/antique-lit/articles/yarho-dramaturgiya-evripida.htm>
9. Kinyar, P. (2000). Seks i strax: Esse, M., 189 s.

Göndərildi: 22.12.2023

Qəbul edildi: 07.02.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/30/19-22>

Günay Əkbərova
Bakı Dövlət Universiteti
doktorant
gunay.akbarova.zabil@gmail.com

ADNAN MENDERES: HAKİMİYYƏTDƏN EDAM KÜRSÜSÜNƏ

Xülasə

Türkiyə Cümhuriyyəti uzun illər təkpartiyalı sistemlə idarə olunsa da, 1946-cı ildən artıq çoxpartiyalı sistemə keçmişdir. Bundan sonra 1950-ci il seçimlərində Demokrat Partiya səs çoxluğu ilə hakimiyyətə gəlir. Bu Türkiyə tarixində mühüm bir hadisə idi. Çünki ilk dəfə idi ki, Cümhuriyyət Xalq Partiyasından fərqli bir partiya dövləti idarə edəcəkdi. Demokrat Partiya 1960-cı ilədək hakimiyyətdə olduğu müddətdə xeyli islahat aparmış, ələlxüsus da kənd təsərrüfatının inkişafına xüsusi diqqət yetirmişdir. Lakin Demokrat Partiya 1954-cü ildən başlayan iqtisadi böhrandan ziyansız çıxıb bilmədi və xalq narazılıqları hər gün artmağa başladı. Nəticədə, 1960-cı il 27 may tarixində ölkədə hərbi çevriliş baş verdi. Demokrat Partiya rəhbərləri və üzvləri həbs edilərək Yassıadada məhkəməyə çıxarıldı. 15 nəfərə edam hökmü oxunsa da, onların 12-si ömürlük həbslə əvəzləndi. Adnan Menderes də daxil olmaqla 3 nəfər isə edam edilərək öldürüldü.

***Açar sözlər:** Adnan Menderes, Demokrat Partiya, Yassıada məhkəmələri, hərbi çevriliş, edam edilən baş nazir*

Gunay Akbarova
Baku State University
PhD student
gunay.akbarova.zabil@gmail.com

Adnan Menderes: from the authorities to the execution

Abstract

Although the Republic of Turkey was governed by a one-party system for many years, it switched to a multi-party system in 1946. After that, in the 1950 elections, the Democratic Party came to power with a majority of votes. This was an important event in the history of Turkey. Because it was the first time that a different party from the Republican People's Party would rule the state. The Democratic Party carried out many reforms while it was in power until 1960, paying particular attention to the development of agriculture. However, the Democratic Party could not get out of the economic crisis that began in 1954 unscathed, and public discontent began to grow every day. As a result, a military coup took place in the country on May 27, 1960. Leaders and members of the Democratic Party were arrested and brought to court in Yassıada. Although 15 people were sentenced to death, 12 of them were replaced by life imprisonment. 3 people, including Adnan Menderes, were executed and killed.

***Keywords:** Adnan Menderes, Democratic Party, Yassıada courts, military coup, executed prime minister*

Giriş

Türkiyə tarixində müxtəlif illərdə bir sıra hərbi çevrilişlər olmuşdur. Bu məqalədə bu çevrilişlərdən biri olan 1960-cı il 27 may hərbi çevrilişi haqqında ətraflı bəhs edəcəyik. 1960-cı il çevrilişini ələ almaqda səbəb budur ki, Türkiyə tarixində ilk dəfə olaraq bu çevriliş nəticəsində bir ölkənin baş naziri edam edilib.

Bu araşdırmada Menderesin edamına səbəb olan proses və onun edam qərarının necə verildiyi barədə ümumi məlumat verəcəyik. Adnan Menderesin edamı ilə bağlı əsas məsələyə keçməzdən əvvəl onun hakimiyyətə gəlişi prosesinə qısaca nəzər salmaq vacibdir. İkinci Dünya Müharibəsi

illərində təkpartiyalı hökumətin həyata keçirdiyi siyasət iqtisadi və sosial çətinliklərə səbəb oldu. Bu vəziyyət cəmiyyətin geniş təbəqələrində təkpartiyalı idarəçiliyə qarşı reaksiya və narazılıq yaratdı və 1946-cı ildə Demokrat Partiyasının yaradılmasına təşəbbüs göstərildi. Cəlal Bayar, Refik Koraltan, Fuat Köprülü, Adnan Menderes kimi adlar CHP-dən ayrılaraq Demokrat Partiyayı qurdular. Türkiyə təkpartiyalı rejimdən çoxpartiyalı rejimə keçid etdikdən sonra 1946-cı ildə “Yeter! Söz milləttindir” şüarı ilə meydana atılan Demokrat Partiya (Eroğul, 2014: 10) İkinci Dünya Müharibəsindən sonrakı dövrün şərtlərini düzgün təhlil edərək, xalqın gözləntilərinə uyğun hərəkət edərək Cümhuriyyət Xalq Partiyasının hakimiyyətinə qarşı güclü sosial müxalifət yaratdılar.

Menderesin Demokrat Partiyanın hakimiyyətə gəlməsində böyük rolu olub. Cəlal Bayarın fikrincə, Menderes xalqın (xüsusən də kəndlilərin) fikirlərini çox yaxşı anlayırdı və Türkiyənin inkişaf etmiş Qərb ölkələri ilə ayaqlaşa bilməsi üçün baş nazirdə olması lazım olan xüsusiyyətlərin əksəriyyətinə sahib idi. Bundan əlavə, Menderes gözəl natiq idi (2).

Məhz buna görə də 1950-ci il mayın 14-də keçirilən ümumi seçkilərdə Demokrat Partiya qələbəsinin bir hissəsini kəndlilərin dəstəyi ilə əldə etmişdi. Cümhuriyyət qurulduqdan sonra ilk dəfə idi ki, hakimiyyəti Cümhuriyyət Xalq Partiyasından (CHP) fərqli bir partiya idarə edəcəkdi. Bu, ölkədə yeni dövrün başlanmasından xəbər verirdi.

Demokratik Partiya 1950-1960-cı illər arasında Türkiyənin siyasi həyatında mühüm rol oynamışdır. Bu onillikdə bir çox sahələrdə, ələlxüsüs, torpaq sahəsində islahatlar aparıldı. Xalqın rifahının yaxşılaşdırılması üçün mühüm addımlar atıldı. Əvvəllər siyasi və iqtisadi fəaliyyətinə uğurla başlayan Demokrat Partiya bu uğuru cəmi dörd il saxlaya bildi.

Hərbi çevrilişin astanasında

1954-cü ildə Türkiyədə başlayan quraqlıq ölkəni iqtisadi böhrana gətirib çıxardı. Bu böhran xüsusilə kənd təsərrüfatı sektoruna mənfi təsir göstərdi. Bundan əlavə, xaricdən gətirilən traktor və maşınların texniki xidmətinə laqeyd yanaşmaq kənd təsərrüfatı sahəsini daha da çətin vəziyyətə saldı və beləliklə, daxili bazarda mal qıtlığına və inflyasiyanın artmasına səbəb oldu. Demokrat Partiyanın bu iqtisadi problemləri həll etmək üçün səy göstərməsinə baxmayaraq getdikcə ictimai narazılıq artırdı.

Nəticədə, Demokrat Partiyasının iqtisadi uğurlarına baxmayaraq, 1954-cü ildən sonrakı dövrdə ölkə iqtisadiyyatı sabitliyini itirdi və bu, Menderes hökumətindən narazılığı artırdı və iqtisadi çətinliklərlə yanaşı, siyasi mühit də getdikcə gərginləşirdi. Hökumət daha sərt tədbirlərə üz tutdu və 1957-ci il noyabrın 13-də Demokrat Partiyanın Parlament qrupu müxalifətə və seçkilərdə müxalifəti dəstəkləyən dövlət qulluqçularına qarşı tədbirlər görmək qərarına gəldi. Bundan əlavə, daha sərt Mətbuat Qanunu tətbiq edildi. Din məsələsi də o dövrün siyasətində mühüm rol oynamış, iqtidar-müxalifət çəkişmələrində, partiya döyüşlərində özünü açıq şəkildə göstərmişdir. Demokratik Partiya 1957-ci il seçkilərində tez-tez dini inanclara və duyğulara müraciət etdi və CHP-ni kommünizm və ateizmdə ittiham etdi. Bundan əlavə, məscidlər və dini məktəblər açdı, lakin bu, Demokrat Partiyanın dindən siyasi məqsədlər üçün istifadə etməsi və dövlətin dünyəvilik prinsiplərindən kənara çıxması ilə bağlı ittihamlara səbəb olub. Bu və digər səbəblərdən dolayı Demokratik Partiya qatı müxalifət, daha da ağırlaşan iqtisadi böhran, şəhərlilərin və ziyalıların dəstəyinin azalması ilə üzləşdi (Zürcher, 2000: 332).

1957-ci il seçkilərindən sonra ordu ilə hökumət arasında ilk dəfə açıq-aşkar gərginlik yaşandı. 1958-ci il yanvarın 16-da mətbuatda 9 zabitin hökumətə qarşı sui-qəsd hazırladığı və bu zabitlərin həbs olunduğu xəbəri çıxdı. Lakin istintaqdan heç bir nəticə əldə olunmayıb və məlumat verən Səməd Kuşcu cəzalandırılıb. Hadisədə əli olduğu iddia edilən zabitlər sərbəst buraxıldı, lakin mayor Səməd Kuşcu yalandan məlumatlandırmada və ordunu hökumətə qarşı üsyana təhrik etməkdə təqsirli bilindi. Demokrat Partiya bu hadisəyə qarşı ciddi tədbir görməmiş, dövlət çevrilişinə cəhd etdikləri iddia edilən şəxslər hərbi məhkəmələrə təhvil verilmiş, bu şəxslər məhkəmədə ciddi sorğusual edilmədən hadisənin ört-basdır edilməsinə çalışılmışdır.

Demokratiya Tarixinin Dönüş Nöqtəsi: 27 May Hərbi Çevrilişi

Türkiyə müxtəlif etirazlar və fikir ayrılıqlarından sonra 1960-cı il mayın 27-də hərbi müdaxilə ilə sarsıldı. Türkiyə Silahlı Qüvvələrinin yaratdığı Milli Birlik Komitəsi Demokrat Partiya hökumətini devirərək yeni dövrə qədəm qoydu. Milli Birlik Komitəsinin rəhbəri və Quru Qoşunları

Komandanı Cemal Gürsel hakimiyyəti ələ keçirməkdə məqsədin Türkiyədə demokratiyanı yenidən qurmaq olduğunu açıqladı.

Bu çevriliş planı, əslində uzun müddət idi ki, hazır idi. Sadəcə çevrilişin uğurlu olması üçün lazımı şəraitin formalaşmasını gözləyirdilər və belə də oldu: Kütləvi narazılıq və etirazların çoxalması bu çevrilişi etmək istəyənlərin gözlədiyi şərait idi və yerində qiyətləndirərək Demokrat Partiyayı 1960-cı ildə devirdilər. Bu dediklərimizi Şevket Süreyya Aydemirin sözləri ilə desək: “İnqilabı gözlənilən inqilab adlandırma bilərik. Bu söz uygundur. Çünki Ankara başda olmaqla hər bir ağı başında olan insan gecə öz otağına çəkilərkən səhəri bir inqilab zəngi ilə yuxudan ayıla biləcəyini düşünürdü. Çünki hakimiyyət indi havada idi. Menderesi qarşılayan küçə izdihamı millətin özü sayılırdı. Hökumətin dövlətin əsaslarını təşkil edən güclü təşkilatlarla əlaqəsi kəsilmiş kimi görünürdü. Ordudan, universitetdən, professor-müəllim heyətindən, mətbuatdan, ziyalılardan qopdu... Qısaca, inqilab, gözlənilən idi” (Aydemir, 1993: 430).

Çevriliş günü Demokrat Partiyanın Cəlal Bayar, Refik Koraltan və Namık Gedik kimi millət vəkilləri saxlanılaraq Hərbi Akademiyaya aparıldı. Menderes isə bu zaman Əskişəhərdə idi. Xəbəri alanda Ege vilayətlərini keçmək istəsə də, Kütahyada həbs edilərək Ankaraya aparıldı (5).

Çevrilişdən sonra siyasi təbliğət mühüm rol oynadı və çevrilişi qanuniləşdirdi. Mətbuat, radio, plakatlar, kitablar və jurnallar kimi müxtəlif təbliğət vasitələrindən istifadə olunurdu. İctimai rəyde diqqət çəkən məsələ universitet hadisələrində həyatını itirən və “azadlıq şəhidi” adlandırılan tələbələr olub. Çevrilişçilər xalqın motivasiyasını artırmaq üçün “azadlıq şəhidi” anlayışından istifadə edib, onların qələbəsinə haqq qazandırmaq üçün siyasi təbliğət aparırdılar.

Ədalətsiz istintaq: Yassıada məhkəmələri

Çevrilişdən sonra Türkiyə Böyük Millət Məclisini və hökuməti ləğv edən Milli Birlik Komitəsi inqilab məhkəmələrini yaratdı. Bu məhkəmələr bir sədr, iki üzv və bir prokurordan, hər bir məhkəmə üçün iki əvəzədiçi üzvdən və zəruri hallarda prokurorun köməyindən ibarət idi. Demokrat Partiyanın üzvləri Yassıadaya aparılaraq bu inqilab məhkəməsində müxtəlif ittihamlarla mühakimə olundular. Yassıadada saxlanılanlar üçün xüsusi mühafizə əmri verilmişdi. Bayar və Menderesin otaqları 24 saat mühafizə altında saxlanılarkən, mühafizəçilər hər saat dəyişərək vəzifələrinə davam edirdilər. Mühafizə zabitləri Bayar və Mendereslə ancaq zəruri gündəlik ehtiyaclar və onların tətbiqi ilə bağlı danışıq bilirdilər.

Uzun prosesdən sonra, nəhayət, 1960-cı il oktyabrın 14-də Yassıadada dinləmələr başladı. Yassıada Dəniz Məktəbi böyük gimnastika zalı məhkəmə salonuna çevrildi. Zalda hər kəsin yeri təyin olundu və Səlim Başol məhkəmə iclasını açıq elan etdi. İclasda Menderesin vəziyyətini açıqlayan Səməd Ağoğlu “Dostum Menderes” adlı əsərində onu belə təsvir edib: “Birdən qarşımdakı cərgədə Bayarın başını tanıdım. Əvvəlcə yanında oturan adamı ayırd edə bilmədim. Çox arıq boyun, açıq ağ yaxalıq və sarı saçlar diqqətimi çəkdi. Başını çevirdi, sonra heyətlə gördüm ki, Bayarın yanında oturan Adnan bəydir. İlahi, nə olmuşdu? Arıqlamışdı. Üzündə xallı çillər var idi. Sanki uzun sürən xəstəlikdən ayılmışdı. Fərman oxunandan sonra sessiya bir az fasilə verdi. Sonra Adnan bəylə üz-üzə gəldik. Burnu nazik və uzun, gözləri yorğun idi. Ona təsəlli verdim: Siz taleyə inanan adamsınız, nə edək, kədərlənməyin! Cavab əvəzinə dodaqlarında zəif təbəssüm...” (Ağoğlu, 1967: 176).

İttihamnamə oxunduqdan sonra ilk sözü Adnan Menderes istəyir: “Mən yalnız həbsxanadakı üsul-idarə ilə bağlı açıqlamalar verəcəyəm. Hesab edirəm ki, insanın ətrafındakı bütün insanlara öz hüquqlarını müdafiə edə bilməsi üçün müəyyən şərtlər olmalıdır. Və əminəm ki, bu izahatı yüksək qiymətləndirəcəksiniz. Beş aydır ki, tamamilə təcrid olunmuşam. Gündə iyirmi dörd saat tək bir otaqda, hər saat dəyişən növbətçinin nəzarəti altında, bir kəlmə danışmağa imkanım olmadan yaşayıram.

Bu baxımdan nitq qabiliyyətim və əqli qabiliyyətlərim həqiqətən zəifləyib. Arzum mənə fürsətlər verilməsi, əhval-ruhiyyəmi yaxşılaşdıracaq bir rejimin həyata keçirilməsidir. Növbətçi zabitlə bir kəlmə belə danışmağa haqqım yoxdur. Beş aylıq söhbətlərimi toplasaq on-on beş saati keçmir. Əgər qarşınıza belə bir təqsirləndirilən şəxs çıxırsa, o, hüquqlarını müdafiə etməsini və ruhi vəziyyətinin böyük hissəsini itirməsini nəzərə almağınızı sizdən xahiş edərdim. Sizin hüsurunuzda komandirə öz minnətdarlığımı bildirirəm və bir daha cənab zabitlərə göstərdikləri xoş münasibətə

görə minnətdarlığımı bildirirəm. Lakin mən gündə iyirmi dörd saat bir söz danışmadan onlarla üz-üzə oluram” (Aydemir 1993: 470).

Yassıadada xeyli insan mühakimə olundu. Uzun müddət davam edən məhkəmə, nəhayət, 1961-ci il sentyabrın 15-i başa çatdı. Hökmlər bəraət hökmündən ölüm hökmünə qədər müxtəlif idi. Əsas məsələ konstitusiyanın pozulması idi və qanunda cəzası ölüm idi (Aydemir, 1992: 493).

Milli Birlik Komitəsi 15 nəfər üçün ölüm hökmü oxudu, lakin bunlardan 12-ni ömürlük həbslə əvəz etdi (7). Edam cəzası ömürlük həbslə əvəzlənən adlar bunlardır: Refik Koraltan, Ağah Erozan, İbrahim Kirazoğlu, Ahmet Hamdi Sancar, Nusret Kirişçiöglü, Bahadır Dülger, Emin Kalafat, Baha Akşit, Osman Kavrakoğlu, Zeki Erataman, Rüşti Erdülhun və Cəlal Bayar. Ölüm cəzası təsdiqlənən müttəhimlər Adnan Menderes, Fatih Rüşti Zorlu və Həsən Polatkandır (8).

Nəticə

Adnan Menderes 1961-ci il sentyabrın 17-də edam edilib və Türkiyə Cümhuriyyəti tarixində ilk dəfə bir baş nazir edam edildi. Adnan Menderesin edamı sonrakı dövrlərdə də davamlı müzakirə mövzusunə çevrildi və gələcək nəsillər üçün maraqlı mövzular arasında olacağına əminik. Menderes və yoldaşlarının Yassıadada keçirilən mühakimə prosesi ədalətlik baxımından cəmiyyətdə şübhələr yaradaraq düşünən beyinləri, həssas ruhlu insanları narahat etmişdir. Həmin dövrün şahidlərinin xatirələrinə görə, Menderes və dostları ilə Yassıadada sərt rəftar ediblər. Ondan illər keçməsinə baxmayaraq, Menderesin Türkiyə siyasətindəki təsiri hələ də görünür. Onun ölkəni inkişaf etdirməyə yönəlmiş siyasəti gələcək dövrlərə siyasi miras qaldı. Əvvəlcə mətbuat tərəfindən dəstəklənməsə də, ictimaiyyət sussa da, sonralar onun siyasi reputasiyasını bərpa etmək üçün səylər göstərildi.

Türkiyə 1960-cı il çevrilişindən sonra bir çox çevriliş və çevriliş cəhdləri ilə üzləşdi. Hər birinin öz sahibləri üçün məntiqi əsası ola bilər, amma hər çevriliş cəhdi ölkəyə böyük ziyan vurub. Çevrilişlərdən təkə demokratiya deyil, iqtisadiyyat və daxili təhlükəsizlik də təsirləndi. Eyni zamanda çevrilişlər ictimai sülhə xələl gətirmiş, ictimai həmrəylik və inamı sarsıtmışdır. Bundan əlavə, indiki seçilmiş hökumətlərin hərbi müdaxilə yolu ilə devrilməsi Türkiyənin strateji mövqeyinə təsir edən bir oyun kimi qiymətləndirilirdi.

Ədəbiyyat

1. Eroğul, C. (2014). Demokrat Parti-Tarihi ve İdeolojisi. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 191 s.
2. <https://islamansiklopedisi.org.tr/menderes-adnan>
3. Zürcher, E.J. (2000). Modernleşen Türkiyenin tarihi. İstanbul: İletişim yayınları 523 s.
4. Aydemir, Ş.S . (1993). Menderesin dramı. İstanbul: Remzi kitabevi. 513 s.
5. <https://turkishstudies.net/DergiTamDetay.aspx?ID=11522>
6. Ağaoğlu, S. (1967). Arkadaşım Menderes, Rek-tur Kitap Servisi, İstanbul 219 s.
7. “Milliyet” gazetesi 16.09.1961, 6 s.
8. “Hürriyet” gazetesi 16.09. 1961, 6 s.

Göndərildi: 26.12.2023

Qəbul edildi: 19.02.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/30/23-27>**Ayşən Qasımova (Mustafayeva)**

Gəncə Dövlət Universiteti

dissertant

ayshenmuellimeqasimova@gmail.com

QƏDİM TÜRK MƏNBƏLƏRİNDƏ LEKSİK PARALELİZM VƏ ONLARIN RAMİZ RÖVŞƏNİN NƏSR DİLİNDƏ POETİK MƏNZƏRƏSİ

Xülasə

Leksik paralelizm məsələsi ayrı-ayrı tədqiqat işlərində bir-birindən fərqli izahlarla nəzərə çatdırılır. Bədii mətnlərdə üslubi rəngarənglik, ritm və ahəngdarlıq baxımından tədqiq və təhlil edilən leksik paralelizm eyni və ya sinonim variantların paralel komponentlərdə təkrar işlədilməsi ilə səciyyələnir. Leksik paralelizm bu mənada üslubi fiqur kimi işlədilir və mətnə bədii informasiyaların canlandırılmasına xidmət edir. Fonetik paralelizm kimi leksik paralelizm də özünün təbiəti etibarlı ilə dilin qədim qatlarına məxsus zəngin ənənələrə malikdir. Cümlə tipləri daxilindəki paralel komponentlərdə leksik paralelizmin poetik canlanma yaratmasına qədim türk mətnlərinə dair nümunələrdə də rast gəlmək mümkündür.

Açar sözlər: leksika, paralelizm, poetika, abidələr, nəsr, paralel konstruksiya

Ayşən Qasımova Mustafayeva

Ganja State University

Ph.D student

ayshenmuellimeqasimova@gmail.com

Lexical parallelism in ancient Turkish sources and their poetic landscape in the prose language of Ramiz Rovshan

Abstract

The issue of lexical parallelism is taken into account in different studies with different explanations. Lexical parallelism, studied and analyzed in terms of stylistic variety, rhythm and harmony in literary texts, is characterized by the repetition of identical or synonymous variants in parallel components. In this sense, lexical parallelism is used as a stylistic figure and serves to revive artistic information in the text. Like phonetic parallelism, lexical parallelism, by its very nature, has rich traditions belonging to the ancient layers of the language. It is also possible to find the creation of poetic revival of lexical parallelism in parallel components within sentence types in examples of ancient Turkish texts.

Keywords: vocabulary (lexical), parallelism, poetics, monument, prose, parallel construction

Giriş

Paralel konstruksiyalarda mətni sinonimlərin işlənməsi ilə poetiklik yaradılması. Qədim yazılı abidələrin dilində işlənən paralel konstruksiyalarda leksik-semantik cəhətdən sinonim kimi səciyyələndirilməyən sözlər mətn daxili ifadə tərzində sinonim xarakteri qazanaraq cümlədə emosional rəngarənglik yaradır. Bu da poetizmin baş verməsi üçün mühüm mənbə kimi maraqlıdır. Belə mətni sinonimləşmə prinsipini aşağıdakı cümlələrdə müşahidə etmək olur:

“Beş yaşımta kaşsız kalıp tokuz yegirmi yaşımta ögsüz boltum”. (Beş yaşımda atasız qalib on doqquz yaşımda anasız oldum). (Kejilik-Xobu abidəsi, 2); “Bay barertim. Ağılım on, yulkim sansız erti” (Varlı idim. Ağılım on, ilxım sanız idi) (Süci abidəsi, 5); “Bir tabıku yüz boltı, yüz tabıku min boltı, min tabıku tümən boltı-tir” (Bir gül yüz oldu, yüz gül min oldu, min gül on min oldu) (İrk Bitik abidəsi, 48 (II)). Birinci cümlədəki paralel konstruksiyalarda ata və ana mənasındaki kaşsız və ögsüz sözləri əslində leksik-semantik cəhətdən cinsə görə sinonim sayılır. Lakin paralel konstruksiyalar tərkibində valideynlik anlayışı üzrə qarşılaşdığı üçün onlar mətni və ya üslubi

sinonim kimi səciyyələnir. Paralel konstruksiyalarda da məhz həmin anlayış üzrə qarşılaşan *kaşsız – ögsüz* sözləri ilə paralel konstruksiyalar hesabına daxili poetiklik yaradılır. İkinci cümlədəki paralel konstruksiyalar *ağılim on, yılmım sansız* ifadələri qarşılaşır. Bu qarşılaşma isə prinsipcə mətn üzrə həmin ifadələrin üslubi sinonim kimi işlənməsini təmin edir. Nəticədə isə paralel konstruksiyalarda qarşılaşma üzrə poetiklik yaranır. Üçüncü cümlədəki paralel konstruksiyalarda da oxşar qarşılaşma baş verir. Yəni, əslində həmin paralel konstruksiyalardakı *yüz, min, tümən* sözləri leksik-semantik sinonim olmayıb *bolıtı* sözünün konstruksiyalardaxili təkrarı ilə üslubi sinonimə çevrilərək poetiklik yaradır. *Paralel konstruksiyalarda əks mənalı sözlərin işlənməsi ilə poetiklik yaradılması*. Qədim yazılı abidələrin dilində işlənən paralel konstruksiyalarda əks mənalı sözlərin işlədilməsi ilə antonimlik bildirilir ki, bu da həmin tipli konstruksiyalarda əks mənalılıq üzrə poetiklik yaradılmasına səbəb olur. Bunlara dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar:

“*Uzun toplıq küzünüzin kölgə içgünmüş, yarın yañrayur, kiçə kəñrəyür, -tir*” (*Uzun donlu rahib güzünü gölə düşürmüş, gündüz yana-yana ağlayır, gecə sıtqıya-sıtqıya ağlayır-deyir*) (İrk Bitik abidəsi, 33-34, II) “*Titir buğra mən örün köpükümün saçar mən, üzə teñrikə təgir, asra yirkə kirür, -tir*” (*Titir (dəvə cinsi) buğrayam. Parlaq köpük saçaram. Üstdə göylərə dəyir, aşağıda yerlərə girir, - deyir*). (İrk Bitik abidəsi, 30-31 II); “*Üzə teñri eşitdi, asra kişi bildi, anta küçlük mən,-tir*” (İrk Bitik abidəsi, 93 II); “*İçrə aşsız, tışra tonsız yabız yablak bodunka üzə olurtım*” (*İçi (qarnı) ağ (aşsız), əyni (üstü) donsuz (paltarsız) qorxaq və davallı xalqın üzərində (xaqan oldum) oturdum*) (Kül Tiqin abidəsi, Şərq tərəfi, 26).

Buradakı birinci cümlə daxilindəki paralel komponentlərdə gündüz-gecə mənasındakı *yarın* və *kiçə*, ikinci və üçüncü cümlələrdəki yuxarı-aşağı mənasındakı *üzə-asra*, dördüncü cümlədəki *içəri-bayır* mənasındakı *içrə-tışra* sözləri antonimlərdən ibarətdir. Hər bir paralel komponentdə işlənən antonim mənalı sözlər cümlədaxili kontrast yaradır. Paralel komponentlərdəki antonim mənalı sözlərin özləri isə həmin komponentlərin formalaşmasında iştirak edən aparıcı sözlərin təkrarlılıq təsiri ilə daha canlı kontrast yaradaraq onu ritm və ahəngdarlıqla ifadə baxımından canlandırır. Bunun nəticəsində paralel komponentlərin poetizmi baş verir. Məsələn, birinci cümlədə bu funksiya *yañrayır* və *gəñrəyir*, ikinci cümlədə paralel komponentlər arasındakı *mən* sözünün təkrarı və *təgir, kirür*, üçüncü cümlədə *eşitdi, bildi* sözləri ilə yerinə yetirilir. Dördüncü cümlədə isə *üzə olurtım* müştərək xəbərin iştirakı ilə paralel komponentlərin poetik səciyyəsi tamamlanır.

Leksik paralelizmlər bədii təfəkkürün bariz nümunələrindən biri kimi xalqımızın müdriklik dastanı olan “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində də öz canlı təəssüratını yaratmışdır. Qədim yazılı mənbələrin dilində olduğu kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində də paralel komponentlərin poetizmində leksik-semantik və üslubi səciyyəli vasitələrin iştirakı mühüm yer tutur. Bunlara aid aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar:

a) *paralel konstruksiyalarda leksik sinonimlərin işlədilməsi ilə poetizm yaradılması*: “*Dədə aydır: “Allahın inayəti, ərənlərin himməti oldu, qızı aldım, - dedi*” (Kitabi-Dədə Qorqud”, 2004: 59). “*Qazan sağına baxdı, qas-qas güldü, soluna baxdı, sevindi*” (Kitabi-Dədə Qorqud”, 2004: 78). Bu cümlədəki paralel konstruksiyalarda allahın inayəti, ərənlərin himməti və *qas-qas güldü, sevindi* sözləri sinonim kimi poetikliyin baş verməsinə təsir göstərir.

b) *paralel konstruksiyalarda eyni sözlərin işlədilməsi ilə poetizm yaradılması*: “*Qanturalı sağına baxdı, qırx yigidin ağlar gördü, soluna baxdı, elə gördü*” (Kitabi-Dədə Qorqud”, 2004: 108); “*Çox çalışdılar, nə buğa yenər, nə Qanturalı yenər*” (Kitabi-Dədə Qorqud”, 2004: 109); “*Dörd oğlu olan birin verdi, üçü qaldı. Üç oğlu olan birin verdi, ikisi qaldı. İki oğlu olan birin verdi, biri qaldı*” (Kitabi-Dədə Qorqud”, 2004: 127).

Bu cümlələrdəki paralel konstruksiyalarda *baxdı, gördü; nə buğa yenər, nə Qanturalı yenər; verdi-qaldı* sözlərinin təkrarı ritm və ahəngdarlığı bir daha canlandırır.

c) *paralel konstruksiyalarda mətni sinonimlərin işlədilməsi ilə poetizm yaradılması*: “*Bir dayə gəldi. Əmcəgin ağzına verdi. Bir sordu, südün aldı, iki sordu, qanın aldı, üç sordu canın aldı*” (Kitabi-Dədə Qorqud”, 2004: 126); “*Təpə kimi ət yığdım, göl kimi qımız sapdırdım, dilək ilə bir oğul güclə buldum*” (Kitabi-Dədə Qorqud”, 2004: s.31); “*Çoban aydır: – Mərə dini yox, ağılsız kafir*” *İssı yox, dərnəksiz kafir*” (Kitabi-Dədə Qorqud”, 2004: 48).

Bu cümlələrdəki paralel konstruksiyalarda *südüün-qanın-canın; Təpə kimi ət- göl kimi qımız; dini yox-ıssı yox, ağlısız-dərnəkiz* sözləri mətn daxili üslubi sinonimlər kimi işlənərək poetik vüsət yaradır.

ç) paralel konstruksiyalarda əks mənalı sözlərin işlədilməsi ilə poetiklik yaradılması: “*Yeddi gün (mən) Qazana möhnət vergil! Yerdə isə oğulu çıxarayım, göydə isə endirəyim*” (Kitabi-Dədə Qorqud”, 2004: 87); “*Ol zamanda bəglərin alqışı alqış idi, qarğıışı qarğıış*” (Kitabi-Dədə Qorqud”, 2004: 52); “*Mərə qavat oğlu qavat! Mən aşağı qulpa yapışıram, sən yuxarı qulpa yapışırsan*” (Kitabi-Dədə Qorqud”, 2004: 116); “*Oğlana qara kəpənək geydirmişlərdi. Qapı eşiyi üzərində arquru buraxmışlardı. Girən basar, çıxan basardı*” (Kitabi-Dədə Qorqud”, 2004: 88).

Bu nümunələrdəki paralel komponentlərdə *yerdəki-göydəki, alqış-qarğıış, aşağı-yuxarı, girən-çıxan* sözləri poetiklik yaratmaq vasitəsi kimi işlənən əks mənalı vahidlərdir.

Bədii təfəkkürün məhsulu olan atalar sözlərində də leksik paralel üslubi fiqur kimi işlənərək poetiklik yaradır. Atalar sözlərinin işləndiyi paralel komponentlərdə də sinonimlərin, eyni leksik vahidlərin, mətni sinonimlərin və əks mənalı sözlərin hesabına ritm, ahəngdarlıq və buna uyğun qaydada da poetiklik ifadə olunur:

a) *paralel komponentlərdə leksik sinonimlərin işlədilməsi ilə poetiklik yaradılması*: “*Allah demiş, səndən hərəkət, məndən bərəkət*” (Atalar sözü, 2004: 31); “*Ac qudurğan olar, çılpaq oynayan*” (Atalar sözü, 2004: 18); “*Bəxşiş var, xalvar-xalvar, hesab var, dinar-dinar*” (Atalar sözü, 2004: 53). Bu paralel komponentlərdə *hərəkət-bərəkət, ac-çılpaq, bəxşiş-hesab* sözləri sinonim kimi işlənir.

b) *paralel komponentlərdə eyni sözlərin işlədilməsi ilə poetiklik yaradılması*: “*Ağlasa anam ağlar, qalanı yalan ağlar*” (Atalar sözü, 2004: 27); “*Aldım qoz, satdım qoz, mənə qaldı çaqqaçaq*” (Atalar sözü, 2004: 28); “*Dost var, ağilla başa gələr, Dost var, yağlı aşa gələr*” (Atalar sözü, 2004, 94). Bu nümunələrdə paralel komponentlər tərkibindəki *ağlar, qoz, dost var* sözləri təkrarlanaraq poetik ahəngdarlıq yaradır.

c) *paralel komponentlərdə mətni sinonimlərin işlədilməsi ilə poetiklik yaradılması*: “*Adam var, gözdən qızar, adam var, sözdən qızar*” (Atalar sözü, 2004: 21); “*Adamın daşa güc elər, öküzün gəlisi başa*” (Atalar sözü, 2004: 22); “*Dəyənək dəlinin, süpürgə gəlinin*” (Atalar sözü, 2004: 89); “*Burda oturma, his olarsan, orda oturma, pis olarsan*” (Atalar sözü, 2004: 67); “*Allahdan buyruq, ağzıma quyruq*” (Atalar sözü, 2004: 33). Bu nümunələrdəki paralel komponentlərdə *gözdən-sözdən, adamın-öküzün, dəyənək-süpürgə, his-pis* sözləri mətnə üslubi sinonim kimi işlənərək poetiklik yaradır.

d) *paralel komponentlərdə əks mənalı sözlərin işlədilməsi ilə poetiklik yaradılması*: “*Ağ gün adamı ağardar, qara gün qaraldar*” (Atalar sözü, 2004: 22); “*Ağlayanın bir dərdi var, gülənin beş*” (Atalar sözü, 2004: 28); “*Allah min dərd verib, min bir dərman*” (Atalar sözü, 2004: 32); “*Alçaqda yatma sel aparar, ucada yatma, yel aparar*” (Atalar sözü, 2004: 30); “*Acın iman olmaz, toxun amanı*” (Atalar sözü, 2004: 19). Burada *ağ-qara, ağlayan-gülən, dərd-dərman, alçaqda-ucada, acın-toxun* sözləri paralel komponentlərdə işlənməklə poetik rəngarənglik yaradır.

Leksik paralelizmin poetizm yaratması ilə əlaqədar oxşar mənzərəni Ramiz Rövşənin nəsr əsərlərində də müşahidə etmək olur. Əsas fərq ondan ibarətdir ki, Ramiz Rövşənin nəsr əsərlərində bədii təsvirin daha canlı, daha rəngarəng ifadə edilməsi üçün sənətkar təxəyyülünə məxsus rəngarəng obrazlaşdırıcı ifadələrin işlədilməsinə də geniş yer verilir. Beləliklə, ənənəyə uyğun olaraq aşağıdakı nümunələrdə Ramiz Rövşənin nəsr əsərlərinə məxsus leksik paralelizmin poetizmlə cilalanmış müasir mənzərəsini müşahidə etmək mümkündür.

a) *paralel komponentlərdə leksik sinonimlərin işlədilməsi ilə poetizm yaradılması*:

“*Bu ilin üzümü heç!... Bu ilin üzümü getdi*”, “*Quşlar dənlayəcək, uşaqlar talayacaq; mürəbbəsi bişmiyəcək, çaxırı çəkilməyəcək*” (Ramiz Rövşən, 2006: 578); “*Getmişdi şəkil çəkilən yerə. Şəkil çəkilən yerdə hərəsi divarın yarısı boyda iki yekə şəkil vardı. Bir adam çəkmişdilər. Altında at, əlində qılınc, çiyində tüfəng*” (Ramiz Rövşən, 2006: 472-473); “*Bu kəndin adamlarını öz canından çıxarmaq istəyirdi, qamçı gücünə, təpik gücünə, yumruq gücünə*” (Ramiz Rövşən, 2006: 598); “*Sən ananın qarnındaydın, bala! Amma mənim qarnım boşdu; qarnım boş, ayağım yalın, kürəyim qamçı altında*” (Ramiz Rövşən, 2006: 608).

Göstərilən nümunələrdə *quşlar dənlayəcək - uşaqlar talayacaq, əlində qılınc - çiyində tüfəng, qamçı gücünə - təpik gücünə, qarnı boş - ayağı yalın* sözləri bir-birinə sinonim kimi işlədilmişdir.

b) *paralel komponentlərdə eyni sözlərin işlədilməsi ilə poetiklik yaradılması.*

Ramiz Rövşənin nəsr əsərlərində paralel konstruksiyalar daxilindəki sözlər həm ardıcıl işlənir, həm də sözlərin əks təkrarı kimi işlədilərək cümləyə, mətnə məxsus emosionallığın və poetizmin qat-qat qüvvətlənməsinə təminat yaradır:

“*Kəhər atı yolüstü bir məktəbə satdıq. O biri il yolum oradan düşəndə öyrəndim ki, kəhər at bütün qışı məktəbə odun daşıyıb. Uşaqları yaza çıxarıb, özü yaza çıxmayıb*” (Ramiz Rövşən, 2006: 465). “*Əvvəlcə qara eşşəyin boğazındakı xırıltı kəsildi. Sonra bir gözünü açdı, hamamçı Hüsüyə baxdı, yumdu. Sonra iki gözünü də açdı, baxdı yenə yumdu və başladı rahatca nəfəs almağa*” (Ramiz Rövşən, 2006: 548); “*Əbil doğrudan da dəli olmuşdu. Ülgücü almışdı əlinə, gecə-gündüz itiləyirdi. Nə gələnə baxırdı, nə gedənə. Başıtüklü gələn başıtüklü gedirdi, üzütüklü gələn üzütüklü*” (Ramiz Rövşən, 2006: 643); “*Elə sakitlik idi ki, milçək uçsa idi, vızılıtsı eşidilərdi. Və doğrudan da milçək uçurdu, vızılıtsı da eşidilirdi*” (Ramiz Rövşən, 2006: 470); “*Güllü arvadın Mikayıl kişiyyə o sözləri deməyi çox pis çıxdı. Əvvəla o sözləri Güllü arvad deyirdi. Üçüncüsü də o sözləri Güllü arvad Mikayıl kişiyyə deyirdi*” (Ramiz Rövşən, 2006: 493).

Bu nümunələrin birincisində yaz sözü hər bir paralel komponent daxilində ayrıca işlənir. Qalan cümlələrdəki paralel komponentlərdə eyni sözlər dövrəvi təkrarlıq üzrə işlənir ki, bu da yazıçı üslubundakı rəngarəngliyi nümayiş etdirir.

c) *paralel komponentlərdə mətni sinonimlərin işlədilməsi ilə paralelizm yaradılması:*

“*Dedi:*

–*De görüm, dil uzundu, burun uzundu, ya qulaq? Müəllim dedi:*

–*Adamına baxır*” (Ramiz Rövşən, 2006: 620). “*Kəhər at həyatın ortasında dayanmışdı. Kəhər atın yəhərində kimsə vardı. Ancaq Həsən kişinin gözündə işıq qalmamışdı, yəhərdəkini tanıya bilmədi. Dizində taqət qalmamışdı, kəhər atas arı bircə addım da ata bilmədi*” (Ramiz Rövşən, 2006: 464). Bu nümunələrdəki *dil-burun-qulaq* və *gözündə işıq- dizində taqət* sözləri mətn daxili üslubi sinonim kimi poetik rəngarənglik yaradır.

ç) *paralel komponentlərdə əks mənalı sözlərin işlədilməsi ilə poetiklik yaradılması.*

Ramiz Rövşənin nəsr əsərlərində qədim yazılı abidələrin, o cümlədən, folklor nümunələrinin dilindən fərqli olaraq yazıçı təxəyyülünün yaratdığı bədii mənzərəyə müvafiq şəkildə həm leksik əksmənalılıq üzrə, həm də mətni əksmənalılıq əsasında poetizm nümunəsi yaradılır:

“*Gecənin elə bir aləmiydi ki, bütün kənddə yəqin bircə nəfər də oyaq adam tapılmazdı. Ən gec yuxuya gedənlər də yatmışdılar, ən tez yuxudan duranlar da hələ oyanmamışdılar*” (Ramiz Rövşən, 2006: 573); “*Həsən kişi nə deyirdi? Deyirdi ki, bu külleyi-ələm ibarətdi xırda-xırda dünyalardan. Yəni hər adamın öz balaca dünyası var. Bir tərəfində adam özü dayanır, bir tərəfində ölüm*” (Ramiz Rövşən, 2006: 460); “*O qospitalda yaralı çox idi. Hər gün dava-dərmandan savayı hərəsinə bir parça şakalad da verirdilər, yesinlər, qana gəlsinlər. Çünki bu yaralılar çox qan itirmişdilər. Sağalandan sonra yenə cəbhəyə qayıtmalıydılar, yenə vuruşub çoxlu qan axıtmalıydılar, həm düşmənin, həm də özlərinin qanını*” (Ramiz Rövşən, 2006: 476).

Göründüyü kimi, birinci cümlədəki paralel komponentlərdə *gec-tez* leksik antonimlər işləndiyi kimi, ikinci cümlədəki paralel komponentlərdə *adam-ölüm*, üçüncü cümlədəki paralel komponentlərdə isə *düşmənin-özlərinin* sözləri üslubi məqamda əks mənalılıq bildirmək üçün işlədilir.

Leksik paralelizm bir qayda olaraq leksik vahidlərin paralel komponentlər tərkibində işlənməsinin təməlinə formalaşır. Bu üsul qədim mənbələrdə olduğu kimi Ramiz Rövşənin nəsr dilində də oxşar prinsipə əsaslanır. Bununla birlikdə, Ramiz Rövşənin nəsr dilində yazıçı üslubunun və sənətkar təxəyyülünün yaradıcılıq manerasının özünəməxsus bir bədii mənzərə ilə təəssüm olduğu müşahidə edilir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva, Q.A. (2006). Müasir Azərbaycan dilində arxaikləşmiş qədim türk leksik qatı.// Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, № 2, s.72-78.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. (2006). (4cilddə). Red. hey. sədri Ə.Orucov. Bakı: Şərq-Qərb, c.2, 792 s.
3. Atalar sözü. (2004). Bakı, Öndər nəşriyyat, 264 s.
4. Məhərrəmli, B. (2017). Türk dillərinin qədim leksikası. Bakı, Xəzər Universiteti nəşriyyatı, 272 s.
5. Desnitskii, A.S. (2010). Kharakter i funktsii parallelizma v bibliiskikh tekstakh. Dissertasiya dokt. filol.nauk. Moskva, In-st vostokovedeniya. RAN, 371 s.
6. Kitabı-Dədə Qorqud. (2004). Bakı, Öndər nəşriyyat, 376 s.
7. Konitskaya, E.M. (2014). Slovenskii yazyk v russkoyazychnoi auditorii: Leksicheskii parallelizm kak istochnik interferentsii.// Trudy po russkoi i slavyanskoi literatury. Lingvistika. XVI Antropotsentrizm v yazyke prechi. Tartu, s.261-272.
8. Ramiz Rövşən. (2006). Nəfəs, Kitablər kitabı, Bakı, Qanun, 760 s.

Göndərildi: 14.12.2023

Qəbul edildi: 06.02.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/30/28-33>

Eltun İsmayilli
Baku State University
Master student
ismayillietun1905@gmail.com

ACTIVITY OF THE CASPIAN STATES REGARDING TO ENSURING THE IMPLEMENTATION OF THE AKTAU CONVENTION

Abstract

This article discusses the main aspects of the Aktau Convention and the mechanisms for applying the Aktau Convention. The Aktau Convention imposed certain obligations on the Caspian states. All Caspian states have ratified the Aktau Convention. On the basis of the Aktau Convention, the Caspian states carry out cooperative activities in the Caspian Sea. The first article of the Convention on the Legal Status of the Caspian Sea states that "the Caspian Sea is a body of water surrounded by the land territories of the parties." That is, on the one hand, the expression "Caspian Sea" is used in the text, but it is emphasized that this expression is conditional in the specific definition. So, the water area called "sea" is presented as "basin". This is done thoughtfully. Because if the document unambiguously presents the Caspian as a sea, then the conditions of the UN regarding the law of the sea should be applied to the Caspian as well. This primarily includes the requirement that water areas not exceed 12 miles. The exclusive economic zone should not exceed 200 miles. Apart from these, states that are not located on the Caspian coast should also have access to the Caspian Sea. A large state could place military facilities in the Caspian Sea, etc.

Keywords: *Caspian states, Aktau convention, implementation of Aktau convention, main features of the Aktau convention, mechanisms of implementation of the Aktau convention*

Eltun İsmayilli
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
ismayillietun1905@gmail.com

Aktau konvensiyasının həyata keçirilməsinin təmin edilməsi ilə bağlı Xəzəryanı dövlətlərin fəaliyyəti

Xülasə

Bu məqalədə Aktau konvensiyasının əsas cəhətləri və Aktau konvensiyasının tətbiq edilmə mexanizmlərindən bəhs olunur. Aktau konvensiyası Xəzəryanı dövlətlərin üzərinə müəyyən öhdəliklər qoymuşdur. Bütün Xəzəryanı dövlətlər Aktau konvensiyasını ratifikasiya etmişdir. Aktau konvensiyası əsasında Xəzəryanı dövlətlər Xəzər dənizində əməkdaşlıq fəaliyyəti həyata keçirir. Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqındakı Konvensiyanın birinci maddəsində yazılır ki, "Xəzər dənizi tərəflərin quru əraziləri tərəfindən əhatə olunan su hövzəsidir". Yəni bir tərəfdən məndə "Xəzər dənizi" ifadəsi işlənir, lakin konkret tərifdə bu ifadənin şərti olduğu vurğulanır. Belə ki "dəniz" adlandırılan su sahəsi "hövzə" olaraq təqdim olunur. Bu, düşünülmüş şəkildə edilir. Çünki əgər sənəddə birmənalı olaraq Xəzər dəniz kimi təqdim olunsa, onda BMT-nin dəniz hüququ ilə bağlı şərtləri Xəzərə də tətbiq edilməlidir. Buraya ilk növbədə su ərazilərinin 12 mildən çox olmaması şərti daxildir. İstisna iqtisadi zona isə 200 mildən artıq olmamalıdır. Bunlardan başqa, Xəzəryanıda yerləşməyən dövlətlərin də Xəzərə çıxışı olmalıdır. Böyük bir dövlət Xəzərdə hərbi obyektlər yerləşdirə bilərdi və s.

Açar sözlər: *Xəzəryanı dövlətlər, Aktau konvensiyası, Aktau konvensiyasının həyata keçirilməsi, Aktau konvensiyasının əsas xüsusiyyətləri, Aktau konvensiyasının həyata keçirilməsi mexanizmləri*

Introduction

The Aktau Convention on the Legal Status of the Caspian Sea was signed on August 12, 2018 in Aktau, Kazakhstan by the five states bordering the Caspian Sea: Azerbaijan, Iran, Kazakhstan, Russia and Turkmenistan. Four similar events were held before this meeting: in 2002 - in Ashgabat, in 2007 - in Tehran, in 2010 - in Baku and in 2014 - in Astrakhan. According to this document, the presence of foreign military bases in the Caspian Sea, as well as foreign military ships, is prohibited, except for the states that have joined the Convention. The Caspian littoral states also agreed that the area of the Caspian water surface will remain in common use, the bottom and the bottom will be divided into parts by agreement of the parties and in accordance with international law.

Navigation, fishing, scientific research and pipelines are permitted. But all this must be done with the consent of the countries that are parties to the Convention. In addition, the signatory countries have undertaken to take into account the environmental factor in any large-scale projects.

The five Caspian littoral states take responsibility for protecting the security of the Caspian Sea and managing its resources.

Thus, the complex issue that arose after the collapse of the USSR was resolved and led to the formation of new legal entities in the Caspian region - Azerbaijan, Kazakhstan and Turkmenistan. The difficulties also consisted in the fact that for a long time the parties could not agree on whether to consider the Caspian Sea as a sea or a lake. In fact, the Caspian Sea is recognized by both parties at the same time in the signed document.

The main features of this convention are:

Legal status of the Caspian Sea. The Convention defines the legal status of the Caspian Sea as a special inland water body. This means that the Caspian Sea is neither entirely a sea nor entirely a lake. This status is important for determining the rights and duties of the participating states, regulating the use and protection of marine resources.

Division of maritime space. The Convention defines the framework and principles for the division of the maritime space of the Caspian Sea between the participating states. It defines special zones such as territorial waters, continental shelves, economic zones and exclusive fishing zones.

Environmental Protection. The Convention places special emphasis on the preservation and protection of the ecological integrity of the Caspian Sea. It urges the participating states to take measures to prevent pollution of the marine environment, protect biodiversity and efficiently use the natural resources of the sea.

Regulation of fishing. The Convention envisages cooperation between the member states in the management of fish resources of the Caspian Sea. It establishes the principles of cooperation in the sustainable use of fish resources, control and monitoring of fisheries, research and monitoring of fish resources.

Cooperation and dispute resolution. The convention obliges participating states to cooperate in a variety of areas, including maritime security, environmental monitoring and the fight against maritime crime. It also establishes a mechanism for settlement of disputes and consultations between the participating states.

Socio-economic development. The Convention focuses on the socio-economic development of the Caspian Sea region. He emphasizes the importance of cooperation in the fields of transport, trade, energy and tourism, as well as the sustainable development of coastal regions.

International cooperation. The Convention calls for cooperation with international organizations such as the UN and their specialized agencies in the field of environmental protection of the Caspian Sea and sustainable development of the region.

The Convention defines the legal status of the waters, bottom and bottom of the Caspian Sea. It regulates the use of natural resources and airspace over the sea. According to the Convention, the new regime for the Caspian Sea constitutes a compromise. It establishes sovereign and exclusive rights for each of the coastal states over their respective "territorial waters" and "sectors" of the seabed and subsoil. But it also recognizes broad freedoms for the common use of the Caspian Sea by all littoral states.

The Convention on the Legal Status of the Caspian Sea is an important document that defines the legal basis of cooperation and regulation of activities in the Caspian Sea among member states. It contributes to the conservation and sustainable development of this unique regional water body.

One of the main features of this convention is that it creates a legal basis for the settlement of long-term disputes and disagreements between the participating states regarding the Caspian Sea. The Convention calls for cooperation and dialogue between countries to develop and harmonize various mechanisms and tools for the management and protection of the marine environment.

An important feature of the convention is its focus on energy cooperation. The Caspian Sea has significant oil and gas resources, and the convention urges member states to cooperate in the development and use of these resources, taking into account environmental safety.

The Convention also establishes a framework for cooperation on transport and trade issues. It calls on participating states to assist in the development of maritime transport, the creation of port infrastructures and the establishment of agreed rules to facilitate international trade through the Caspian Sea.

An important aspect of the Convention is that it is open to further expansion and accession by other states. This provides an opportunity for other countries bordering the Caspian Sea or interested in participating in regional cooperation to join the convention and contribute to the management and protection of this unique maritime region.

This convention is an important step towards establishing a common legal regime for cooperation and the Caspian Sea. It provides a framework to regulate various aspects of the use and protection of the sea, contributing to sustainable development and equitable distribution of resources among participating States.

The main issues covered by the Convention are the legal status of waters, seabed and subsoil, demarcation, natural resources, fisheries and shipping. Some issues are determined by future bilateral or multilateral agreements between littoral states.

The Convention reserves all rights over the Caspian Sea and its resources to the five littoral states. It excludes access to and use of the Caspian Sea by third countries.

The waters of the Caspian Sea are divided into three zones: territorial waters, fishing zones and "general sea space". Territorial waters extend up to 15 nautical miles from the baseline (ie the coastline or simplified straight lines along the coast). They are subject to the sovereignty of the coastal state.

The Parties' respective fishing zones extend to another 10 nautical mile belt adjacent to the territorial waters where each State has exclusive rights over aquatic biological resources. The delimitation of territorial waters and fishing zones between the respective states is determined by agreement, taking into account the principles and norms of international law. So far, no such delimitation agreement has been concluded between the coastal states.

Waters outside the Parties' respective fishing zones (ie, a maximum of 25 nautical miles from the coast) are part of the "common maritime space". It is open to all Parties.

The Convention affirms the sovereign rights of each coastal State to explore and exploit the seabed and subsoil within the relevant sector of the seabed outside its territorial waters. Thus, the entire bottom and bottom of the Caspian Sea, as well as the corresponding resources, are divided among the five littoral states.

The convention resolves one of the biggest uncertainties for investment in exploration and exploitation activities in the Caspian Sea. Instead of jointly exercising their rights in the Caspian Sea, each littoral state has exclusive sovereign rights over its share of the seabed and subsoil.

Thus, each littoral state can issue licenses for the exploration and exploitation of natural resources, especially oil and gas, as some Caspian littoral states have done in the past.

However, the Convention does not limit the respective sectors of the Parties. Such delimitation is left to bilateral or multilateral agreements between the Parties, taking into account "generally recognized principles and norms of international law". Before the conclusion of the Convention, Russia, Kazakhstan and Azerbaijan had already concluded agreements to delimit their seabed sectors and define some rules for the joint development of transboundary fields (this agreed seabed

delimitation is depicted in the sketch map). Iran and Turkmenistan have always objected to the conclusion of such agreements when the regime of the Caspian Sea has not been determined. Although the Convention does not specifically mention pre-existing bilateral and tripartite agreements on the delimitation of the seabed, the ambiguities regarding these agreements appear to be resolved by the Convention's specific provisions authorizing and directing coastal states to enter into delimitation agreements.

In addition, the Convention gives coastal states the exclusive right to install or authorize the construction of artificial islands on the seabed in their sector. Coastal States also enjoy the right to lay submarine cables and pipelines, the respective routes being determined by agreement with the Contracting state or the states from which the sector of the seabed will be cut. Consequently, laying pipelines across the seabed does not require the consent of all other littoral states.

Thus, the Convention may facilitate pipeline projects that have previously stalled due to uncertainty about the status of the Caspian Sea, and is likely to spur the development of future projects. For example, the Trans-Caspian Pipeline, an undersea pipeline connecting pipelines that bring oil and gas from Turkmenistan to Azerbaijan to Europe, which Russia and Iran have opposed, can now go ahead as long as the project complies with current environmental standards.

The Caspian Sea is known not only for its rich hydrocarbon resources, but also for its valuable fish resources: sturgeon (the main resource for spawning) make sea fishing an important activity.

The Convention establishes a comprehensive fishing regime. Each Contracting State has an exclusive right to harvest in its fishing zone.

The Convention establishes a co-managed regime for the exploitation of biological resources in the "common maritime space". It will determine the total allowable catch and will be divided into national quotas established by the Parties. If a state cannot fully use its quota, it may transfer such collection rights to other Member States (States) rather than to third States.

The Convention guarantees the freedom of navigation of ships flying the flags of coastal states outside the territorial waters of other coastal states. Importantly, the Convention covers the navigation of ships flying the flag of coastal states, as well as access to and exit from the sea.

Passage through territorial waters and access to inland waters or port facilities are subject to conditions and restrictions and may be denied, for example, if they harm the order and security of the coastal state or in the case of willful and serious pollution. Merchant ships sailing under the flags of the Contracting States use the same regime as national ships of the Party in whose territory the port is located for access to ports in the Caspian Sea and use of port facilities.

The convention further regulates the navigation of warships, submarines and other underwater vessels. Most importantly, it prohibits the presence of armed forces that do not belong to any of the five littoral states.

The explicit exclusion of third-state warships has wider implications, such as ensuring that NATO states cannot deploy ships or troops in the Caspian Sea.

In addition to the issue of the legal status of the Caspian Sea, the Convention also regulates the passage to the Caspian Sea. It recognizes the rights of all Parties to have free access to seas and oceans other than the Caspian Sea, and the rights of Parties to have access to the Caspian Sea from other seas and oceans. This right of access can be exercised through the freedom of transit by all means of transport through the territories of transit participants. Geographically, only Russia and Iran can be such transit parties, bordering the Black Sea, the Baltic Sea, the White Sea (as well as all other seas along Russia's northern coast), the Pacific Ocean, and the Persian Sea, respectively. Gulf. The other three contracting states are "landlocked" except for access to the Caspian Sea.

The actual methods of exercising transit rights are subject to bilateral agreements between the respective Parties or, in the absence of such an agreement, to the legislation of the transit parties. Transit parties may also take all necessary measures to ensure that transit does not violate their legitimate interests. Potentially, this provision could result in extensive restrictions on the right of transit.

This transit regime, which reflects to some extent the transit rights of landlocked states under UNCLOS, is likely to improve connectivity between the Caspian Sea and other seas and oceans. In

particular, the rivers and artificial waterways of the Unified Deep Water System of European Russia (the inland waterway system of Russia) connect the Black Sea, the Baltic Sea and the White Sea to the Caspian Sea via the Volga River. Of course, these waterways are completely under the control of Russia (Kislovsky, 2018:79).

The Parties to the Convention also undertake to protect the ecological system and biodiversity of the Caspian Sea. The Convention requires Contracting States to take the necessary measures to ensure such protection and to prohibit any activity that harms the biodiversity of the Caspian Sea. Environmental protection of the Caspian Sea has been on the agenda of coastal states for a long time. In 2003, all five littoral states joined the 2003 Tehran Framework Convention on the Protection of the Marine Environment of the Caspian Sea and developed a number of additional protocols based on this Framework Convention, notably the 2011 Aktau Protocol on Oil Pollution Incidents. Agreed obligations and procedures for the future development of the Caspian Sea, and especially for the exploration and exploitation of its hydrocarbon resources, should be taken into account. On July 20, 2018, the States Parties to the Tehran Convention signed the Protocol on Environmental Impact Assessment in a Transboundary Context, which added significant obligations and procedural requirements, including notification obligations, to assess the likely impact of proposed activities on the marine and terrestrial environment (Salingerei, 2021: 90).

Fulfillment of those obligations is expected to have consequences for existing and future projects in the Caspian Sea, including submarine cable and pipeline projects, hydrocarbon extraction and fishing activities.

All disputes between the Contracting States concerning the interpretation and application of the Convention shall be settled through consultations and negotiations. If negotiations fail, the dispute shall be resolved at the discretion of the Parties by "other peaceful means provided for in international law." Instead of providing for mandatory arbitration or other means of adjudication, the Convention leaves it up to the Parties to mutually agree on the appropriate mechanism and forum for dispute resolution. However, if the disputing parties cannot agree on a dispute resolution procedure, the provisions of the Convention do not provide for a solution. In practice, this may mean that disputes are not resolved (Seyrafi, 2020: 279).

Under the Convention, no dispute resolution method is available to private parties. The rights granted under the Convention apply only to interstate relations (Zavyalova, 2017: 46). Nevertheless, delimitation of the seabed, exploitation and use of shared resources, or environmental issues may arise in disputes between states and private investors. Such investment disputes may be submitted to dispute resolution mechanisms otherwise available to the investor under investment protection instruments.

The Aktau Convention was signed on August 12, 2018 by five Caspian states: Azerbaijan, Iran, Kazakhstan, Russia and Turkmenistan. The Convention defines the legal regime of the Caspian Sea, defines its boundaries, environmental measures, rules for using resources and other aspects.

The implementation mechanisms of the Aktau Convention include the following aspects:

Ratification. Each state that has signed the convention must ratify it through its national legislature. This formal act establishes the state's obligation to comply with the provisions of the convention and incorporate them into domestic legislation.

Creation of coordination mechanism. States parties to the convention usually establish a special body or committee to coordinate the implementation of the convention. This body may include representatives of each country and may hold regular meetings to discuss issues related to the implementation of the convention.

Development of national legislation. Each state must prepare and adopt national legislation in accordance with the provisions of the convention. This allows states to apply the convention on their territory and monitor compliance.

Establishment of interstate agreements. Participating states may conclude interstate agreements to resolve specific issues related to the implementation of the convention. These agreements may concern, for example, the sharing of resources, environmental control, or cooperation in security and rescue operations.

Monitoring and Compliance. States parties should establish mechanisms to monitor and control compliance with the convention. This includes the establishment of joint patrols and surveillance in the Caspian Sea, exchange of information and information, joint research, etc (Kachalova, 2019: 35).

Adapt to national legislation. States parties must take steps to bring their national laws into line with the provisions of the convention. This may include the adoption of new laws, amendments to existing laws, or the preparation of relevant legislative acts.

Creation of regional cooperation mechanisms. Participating states may develop regional cooperation mechanisms for better implementation of the convention. This may include the creation of regional bodies, special working groups or a secretariat responsible for coordinating and monitoring the implementation of the convention.

Infrastructure and Resource Development. Successful implementation of the Convention may require investment in the development of infrastructure and resources needed to control the maritime space of the Caspian Sea. This may include the establishment of ports, patrol bases, laboratories for environmental monitoring and other necessary facilities.

Resource sharing and Economic Cooperation. Participating states should prepare mechanisms for fair distribution of Caspian Sea resources and economic cooperation. This may include issues related to oil and gas production, fishing, tourism and other industries related to marine resources.

Education and information support. An important aspect of the implementation of the Convention is educating and informing the population about its provisions and the importance of protecting the Caspian Sea. States Parties may conduct educational programs, seminars, awareness campaigns and other activities to inform the public of the importance and importance of the Convention (Kovalev, 2013: 188).

Conclusion

The implementation of the Aktau Convention requires active cooperation and agreement among the participating states. It is a long-term process that requires information exchange, consultation and cooperation at various levels to ensure the effective implementation of the provisions of the convention.

References

1. Kislovsky, V.P. (2018). Caspian convention. Maritime news of Russia, August.
2. Salimgerei, A.A. (2021). Conditions of application of international agreements on the law of the sea to the waters of the Caspian Sea. Bulletin of the institute of legislation and legal information of RK. 4:87-96.
3. Seyrafi, S. (2020). Baselines in the Convention on the Legal Status of the Caspian Sea. Public Law Studies Quarterly. 50(1):275-310.
4. The Aegean Sea Maritime Delimitation Dispute. (2019). In Yiallourides C. Maritime Disputes and International Law: Disputed Waters and Seabed Resources in Asia and Europe. Routledge; 292 p.
5. Zavyalova, E.B. (2017). Caspian dream and geopolitical reality // Economy and management: problems and solutions. Volume 1. No. 5. s. 41–48.
6. Zhiltsov, S.S., Zonn, I.S., Kostyanoi, A.G., Semenov, A.V. (2018). Caspian: international legal documents / sost. Moscow: International relations; 568 s.
7. Kachalova, A. (2019). On the peculiarities of the negotiation process under the Convention on the Legal Status of the Caspian Sea. Journal club Intelros, International life. 7:32-45.
8. Kovalev, A.A. (2013). Modern international maritime law and practice of its application. M., Nauchnaya Kniga, p. 188.

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/30/34-38>

Mahsati Alizade
Baku State University
Master student
mehseti-ibrahimova@mail.ru

VIENNA CONVENTION ON THE LAW OF TREATIES

Abstract

The Vienna Convention on the Law of Treaties, adopted in 1969 and entering into force in 1980, stands as a cornerstone in international law, providing a comprehensive framework for the formation, interpretation, and termination of treaties between sovereign states. This abstract offers a succinct overview of the treaty, highlighting its key principles and contributions to the development of international legal norms.

The Convention begins by defining the terms and scope of treaties, emphasizing the principle of *pacta sunt servanda*, which underscores the fundamental obligation of states to fulfill their treaty commitments. It further establishes the criteria for treaty formation, emphasizing the consent of parties, as well as the role of treaties in creating rights and obligations for states.

One of the significant contributions of the Vienna Convention is its detailed provisions on treaty interpretation, outlining principles such as the primacy of the text, context, and object and purpose of a treaty.

The Convention addresses issues of treaty application and implementation, specifying circumstances under which treaties may be suspended, terminated, or invalidated. It recognizes the evolving nature of treaties by accommodating subsequent agreements between parties and allowing for reservations, while also prescribing the responsibilities of third states.

Additionally, the Convention addresses the role of international organizations and their members in treaty-making, fostering a coherent and inclusive approach to treaty relations. It emphasizes the principle of good faith in treaty performance and encourages peaceful resolution of disputes through mechanisms like the International Court of Justice.

Keywords: *Vienna Convention on the Law of Treaties, the definition of treaty, the making of treaties, observance, application, and interpretation of treaty, invalidity, termination, and suspension of treaty, amendment and modification to treaty*

Məhsəti Əlizadə
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
mehseti-ibrahimova@mail.ru

Müqavilələr hüququ haqqında Vyana konvensiyası

Xülasə

1969-cu ildə qəbul edilmiş və 1980-ci ildə qüvvəyə minmiş Müqavilələr hüququ haqqında Vyana Konvensiyası suveren dövlətlər arasında müqavilələrin formalaşması, təfsiri və ləğvi üçün hərtərəfli çərçivə təmin edən beynəlxalq hüquqda təməl daşı kimi dayanır. Bu mücərrəd müqavilənin qısa icmalını təqdim edir, onun əsas prinsiplərini və beynəlxalq hüquq normalarının inkişafına töhfələrini vurğulayır.

Konvensiya dövlətlərin müqavilə öhdəliklərini yerinə yetirmək üçün əsas öhdəliyini vurğulayan “*pacta sunt servanda*” prinsipini vurğulamaqla, müqavilələrin şərtlərini və əhatə dairəsini müəyyən etməklə başlayır. O, daha sonra tərəflərin razılığını, habelə dövlətlər üçün hüquq və öhdəliklərin yaradılmasında müqavilələrin rolunu vurğulayaraq müqavilənin yaradılması meyarlarını müəyyən edir.

Vyana Konvensiyasının mühüm töhfələrindən biri onun müqavilənin təfsiri ilə bağlı təfərrüatlı müddələri, mətnin əsaslığı, kontekst, müqavilənin obyektı və məqsədi kimi prinsipləri əks etdirməsidir.

Konvensiya müqavilələrin hansı hallarda dayandırıla, xitam verilə və ya etibarsız sayıla biləcəyini müəyyən edərək, müqavilənin tətbiqi və icrası məsələlərinə toxunur. O, tərəflər arasında sonrakı razılaşmalara uyğunlaşmaq və qeyd-şərtlərə icazə verməklə, həmçinin üçüncü dövlətlərin məsuliyyətlərini müəyyən etməklə müqavilələrin inkişaf edən xarakterini tanıyır.

Bundan əlavə, Konvensiya beynəlxalq təşkilatların və onların üzvlərinin müqavilələrin bağlanması roluna toxunur, müqavilə münasibətlərinə ardıcıl və inklüziv yanaşmanı təşviq edir. O, müqavilənin icrasında vicdanlılıq prinsipini vurğulayır və Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi kimi mexanizmlər vasitəsilə mübahisələrin sülh yolu ilə həllini təşviq edir.

Açar sözlər: Müqavilələr hüququ haqqında Vyana Konvensiyası, müqavilənin anlayışı, müqavilənin tərtibi, müqavilənin müşahidə, tətbiq və təfsir edilməsi, müqavilənin etibarsızlığı, xitamı və dayandırılması, müqaviləyə dəyişiklik edilməsi

Introduction

The law of treaties is the body of rules which govern what is a treaty, how it is made and brought into force, amended, terminated, and generally operates. Apart from issues of *ius cogens*, it is not concerned with the substance of a treaty (the rights and obligations created by it), which is known as treaty law. Although the Vienna Convention on the Law of Treaties ('VCLT') does not occupy the whole ground of the law of treaties, it covers the most important areas and is the indispensable starting point for any description of the law. For good reason, the VCLT has been called the treaty on treaties (1).

By the middle of the twentieth century the customary international law of treaties had grown to a fairly comprehensive body of rules. In view of that, the International Law Commission placed it at its first session, in 1949, among the topics suitable for codification and appointed James Brierly as Special Rapporteur. He resigned in 1952 and two of his successors, Sir Hersch Lauterpacht and Sir Gerald Fitzmaurice, each of whom had started the work anew, the second moreover with a different approach, were elected to the International Court of Justice before they could finish their work. The last Special Rapporteur, Sir Humphrey Waldock, appointed in 1961, oriented the work again towards the preparation of draft articles capable of serving as a basis for an international convention. His six reports enabled the Commission in 1966 to submit a final draft to the General Assembly and to recommend that the Assembly convene an international conference to conclude a convention on the subject. By resolution 2166 (XXI) of 5 December 1966, the General Assembly endorsed the recommendation in principle and in the following year decided to convene the first session of the conference in 1968 and the second session in 1969, in Vienna (2).

In the modern world treaties are no longer simply a source of obligations between the parties. Many of the more important multilateral treaties have become law-making instruments, codifying existing law, creating new law, establishing widely accepted norms and principles applicable to all or the large majority of States. The 1969 Vienna Convention on the Law of Treaties (VCLT) is one of the leading examples of this phenomenon. Few multilateral conventions have established such a universally accepted, comprehensive, and enduring legal regime as the 1969 Convention, and none has been so widely relied on by governments and courts. By any measure, it is one of the International Law Commission's (ILC) successes, despite a slow rate of ratification or accession. Moreover, even for those States which are parties, the VCLT does not apply to all treaties: because it is not retrospective, prior treaties continue to be governed by customary law, as do treaty relations between parties to the Vienna regime and non-parties. Thus the real significance of the ILC's achievement lies not in the Convention qua treaty, but in the extent to which it has become accepted by international and national courts, or by governments and foreign ministries, as a restatement of customary international law for all States (3).

Introduction and Articles 1-6 - Definition and Scope: The journey through the Vienna Convention begins with a clear definition of a treaty in Article 2, establishing the foundation for

subsequent exploration. This chapter (Articles 1-6) delineates the scope of the convention, underscoring its applicability to international agreements between states. The definition provides the contours within which the convention operates, setting the stage for a comprehensive understanding of its intricacies (4).

Formation and Articles 7-29 - The Making of Treaties: Articles 7-29 navigate the intricate process of treaty formation, addressing fundamental concepts that govern this crucial phase. The chapter delves into the manifestation of consent, the role of representatives, and the significance of full powers. It underscores the principle of *pacta sunt servanda*, emphasizing the binding nature of treaties once they enter into force. This chapter is a cornerstone in understanding the intricacies of how treaties come into existence.

Observance, Application, and Interpretation - Articles 30-33: Focusing on the principles that guide the observance and application of treaties, this chapter (Articles 30-33) establishes a framework for interpreting treaty provisions. The ordinary meaning of terms, context, and the intention of the parties are emphasized to ensure a shared understanding among treaty parties. It is in this chapter that the convention addresses the nuances of interpreting the language of treaties to avoid misunderstandings (5).

Invalidity, Termination, and Suspension - Articles 34-53: Articles 34-53 address the potential pitfalls in the life cycle of treaties. From grounds for invalidity, including error and coercion, to the various methods of termination and suspension, this chapter provides a roadmap for states navigating the complexities of ending or modifying their treaty obligations. It offers a comprehensive guide for understanding the circumstances under which treaties may be considered null and void or terminated.

As article 53 of the Vienna Convention notes, a treaty that is contrary to an existing rule of *jus cogens* is void ab initio, (6) whereas by virtue of article 64 an existing treaty that conflicts with an emergent rule of *jus cogens* terminates from the date of the emergence of the rule. It is not void ab initio, nor by article 71 is any right, obligation or legal situation created by the treaty prior to its termination affected, provided its maintenance is not in itself contrary to the new peremptory norm. Article 41(2) of the ILC's Articles on State Responsibility, 2001, provides that no state shall recognise as lawful a 'serious breach' of a peremptory norm (7). Reservations that offended a rule of *jus cogens* may well be unlawful, (8) while it has been suggested that state conduct violating a rule of *jus cogens* may not attract a claim of state immunity (9). The relationship between the rules of *jus cogens* and article 103 of the United Nations Charter, which states that obligations under the Charter have precedence as against obligations under other international agreements, was discussed by Judge Lauterpacht in his Separate Opinion in the Bosnia case (10). He noted in particular that 'the relief which article 103 of the Charter may give the Security Council in case of conflict between one of its decisions and an operative treaty obligation cannot – as a matter of simple hierarchy of norms – extend to a conflict between a Security Council resolution and *jus cogens*'.

Amendment and Modification - Articles 40 and 41: Articles 40 and 41 offer guidance on the amendment and modification of treaties. This chapter outlines the procedures for altering treaty provisions and the importance of ensuring the consent of all parties involved. It addresses the dynamic nature of treaties and the mechanisms through which changes can be introduced without compromising the integrity of the original agreement.

Article 66, which provides for the judicial settlement, arbitration or conciliation of disputes arising from the application of the rules in Part V of the Convention, establishes in subparagraph (a) the mandatory jurisdiction of the International Court of Justice in disputes involving *jus cogens*, unless the parties agree to submit the dispute to arbitration. This unique feature, which was not proposed by the International Law Commission but originated in the Conference, is motivated by the intention to concentrate the jurisdiction over such disputes in a single organ in order to avoid the fragmentation of *jus cogens* by competing jurisdictions. The adoption of the "package deal" (A/CONF. 39/L. 47/Rev.1), which contained, inter alia, the jurisdictional clause, by 61 votes against 20, with 26 abstentions in plenary was, nonetheless, only secured by the great prestige of the leader of the Nigerian delegation to the Conference and Chairman of its Committee of the Whole, Taslim

O. Elias (later Judge and President of the International Court of Justice), who was the moving spirit behind the package deal. The package deal also included a declaration inviting the General Assembly of the United Nations to consider issuing invitations under article 81 of the Vienna Convention to States not members of the United Nations, the specialized agencies or parties to the Statute of the International Court of Justice to become parties to the Convention so as to ensure the widest possible participation. The declaration was an attempt to satisfy the socialist States which, at the time, tried to obtain admission to international conferences and multilateral treaties for the (then) German Democratic Republic, and had pursued that aim unsuccessfully throughout the Vienna Conference against the opposition of the Federal Republic of Germany, backed by the West. Although the attempt to insert a formula providing for universal participation in the Convention was not successful, and the socialist States had voted also against the package deal because they objected to its other part, The jurisdictional clause, the declaration may nevertheless have allowed them to abstain from voting against the adoption of the Convention as a whole and thus secured a convincing majority (many abstaining States have in the meantime acceded to the Vienna Convention, among them the Russian Federation on 29 April 1986). However, as might be expected, article 66, or at least its subparagraph (a) became the subject of reservations, mainly by (former) socialist States, some of which have in the meantime been withdrawn. Other States objected to such reservations and excluded in response the application of articles of the Convention which were inextricably linked to the jurisdictional clause (i.e., provisions in Part V to which the procedural provisions relate) in relations between them and the reserving States. Determining the applicable provisions and the appropriate jurisdiction in a relevant case may thus be rather complicated, and it should be noted that until now no case involving a treaty that allegedly conflicted with a peremptory norm of international law has been brought before the International Court of Justice (11).

Conclusion

The modern law is now authoritatively set out in the Vienna Convention on the Law of Treaties 1969, and in its parallel Convention of 1986 on treaties made by international organisations. They are, however, not only far from a complete code on the subject, they are also not free from continuing controversy even in respect of matters which they do deal with (such as the vexed topic of reservations, which the International Law Commission is presently studying once again, having previously reported on the matter in 1951); moreover, as is so often the way, new issues have arisen which were not envisaged when the principal Vienna Convention of 1969 was concluded.

As the chapters of the Vienna Convention unfold, it becomes evident that this legal masterpiece is more than a set of rules – it is a guidebook for states navigating the multifaceted landscape of international relations. Its principles, meticulously outlined in each chapter, contribute to the stability, predictability, and fairness of the global legal order. The Vienna Convention on the Law of Treaties remains a testament to the collective effort to establish a framework that governs the conduct of states, fostering cooperation and understanding in the complex realm of international diplomacy.

References

1. Oxford Public International Law. (2017). (c) Oxford University Press, Subscriber: Universitätsbibliothek Wien; date: 11 October. <http://opil.ouplaw.com>.
2. By Karl Zemanek, United Nations, www.un.org/law/avl
3. 40 Years of the Vienna Convention on the Law of Treaties edited by Alexander Orakhelashvili, Sarah Williams book, Chapter 1, page 1;
4. Vienna Convention on the Law of Treaties. (1969). United Nations Treaty Series, vol. 1155, p. 331. Retrieved from <https://treaties.un.org/doc/publication/unts/volume%201155/volume-1155-i-18232-english.pdf>
5. Aust, A. (2017). *Modern Treaty Law and Practice* (3rd ed.). Cambridge University Press;
6. See Yearbook of the ILC. (1966). Vol. II, pp. 91–2.

7. One that involves a gross or systematic failure by the responsible state to fulfil the obligation, article 40(2). See also article 50(d);
8. See e.g. Judges Padilla Nervo, Tanaka and Sørensen in the North Sea Continental Shelf cases, ICJ Reports. (1969). pp. 3, 97, 182 and 248; 41 ILR, p. 29. See also General Comment No. 24 (52) of the UN Human Rights Committee, CCPR/C/21/Rev.1/Add.6.
9. Cassese, International Law. (1994). pp. 105 ff, citing the Dissenting Opinion of Judge Wald in *Princz v. Federal Republic of Germany*, a decision of the US Court of Appeals, 103 ILR, p. 618, but see the *Al-Adsani* case, European Court of Human Rights, Judgment of 21 November (2001). 123 ILR, p. 24;
10. ICJ Reports. (1993). pp. 325, 440; 95 ILR, pp. 43, 158. See also the decision of the House of Lords in the *Al-Jedda* case, (2007). UKHL 58 concerning the priority of article 103 obligations (here Security Council resolutions) over article 5 of the European Convention on Human Rights;
11. E. Vierdag. (1996). *The International Court of Justice and the Law of Treaties*”, in: V. Lowe & M Fitzmaurice (eds.), *Fifty Years of the International Court of Justice*, pp. 145-196.

Received: 10.01.2024

Accepted: 20.02.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/30/39-44>

Vüqar Seyidzadə
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
vuqseyidzade@gmail.com

MALİYYƏ MENECMENTİNDƏ PUL AXINLARININ TƏŞKİLİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Xülasə

Məqalədə müəssisələrdə effektiv şəkildə pul axınlarının təşkilinin təmini və onun optimallaşdırılması, bununla birlikdə pul vəsaitlərinin hərəkət anlayışı, onların uyğunluğu və optimallaşdırılması ehtiyacı müzakirə olunur. Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat müəssisələrin pul vəsaitlərini necə xərclədiyini təsvir edən maliyyə hesabatıdır. Məqalədə biznesin pul vəsaitlərinin daxil olması və çıxışı haqqında ətraflı məlumat yer alır, yəni o, biznesin idarə edilməsi nəticəsində daxil olan və çıxan pulun miqdarını izləyir. Nağd pulun olması müəssisələrin ödəmə qabiliyyətini saxlamaq və iflasdan qaçınılması üçün hansı yolların izlənməli olduğu haqqında ətraflı məlumat verilmişdir.

Açar sözlər: maliyyə, menecment, pul axını, maliyyə menecmenti, təkmilləşdirmə

Vugar Seyidzadə
Baku State University
Master student
vuqseyidzade@gmail.com

Improving the organization of cash flows in financial management

Abstract

In the article, the provision of organization of cash flows to enterprises and its optimization, as well as the concept of cash flows, their compatibility and the need for optimization are discussed. A statement of cash flows is a financial statement that describes how businesses spend their cash. The article provides detailed information about the cash inflows and outflows of a business, meaning it tracks the amount of money coming in and going out as a result of running the business. Detailed information is given on what ways to follow in order to maintain the solvency of enterprises and avoid bankruptcy if they have cash.

Keywords: finance, management, cash flow, financial management, improvement

Giriş

Pul vəsaitlərinin hərəkətinin idarə edilməsi biznesə daxil olan və pul axınının təhlili, monitorinqi və optimallaşdırılması prosesidir. Bu, pul vəsaitlərinin daxilolmalarını və çıxışlarını effektiv şəkildə izləmək və nəzarət etməklə biznesin pul vəsaitlərinin hərəkətinə ehtiyaclarını dəqiq proqnozlaşdırmaq məqsədi daşıyır.

Pul axınlarının idarə edilməsi elə maliyyə alətidir ki, onun köməyilə müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin yüksək son nəticələrinə nail olmaq, yəni daha çox mənfəət əldə etmək mümkündür. Bütün bunlar müəssisə səviyyəsində pul axınlarının idarə edilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsini zəruri edir (Abbasov, 2009: 288).

Təsərrüfat subyektlərində pul vəsaitləri əsas fondların əldə edilməsi, əmtəə ehtiyatlarının yaradılması, debitor borclarının formalaşdırılması və başqa məqsədlər üçün istifadə olunur. Pul vəsaitlərinin hərəkətilə istehsal-kommersiya tsikli başlayır və onunla da başa çatır. Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin tsikli prosesində pul vəsaitləri müxtəlif aktivlərə, məhsulun reallaşdırılması zamanı debitor borclarına çevrilir. Pul vəsaitlərinin daxilolmalarının əsas mənbələrinə nağd satışlar, müştərilərdən ödənişlər, əmanətlər üzrə faizlər, bank kreditləri və

səhmdarların investisiyaları daxildir. Eynilə, pul vəsaitlərinin xaric olması xammal alışı, əmək haqqı ödənişləri, icarə xərcləri, vergilər və s.

Nağd pul axınının effektiv idarə edilməsi pul vəsaitlərinin daxil olmalarının pul vəsaitlərinin xaricə keçməsinə təmin edərək, bizneslərə adekvat likvidlikdən istifadə etməklə daha yüksək inkişaf üçün yenidən investisiya etmək imkanı verir.

Pul vəsaitlərinin hərəkətinin idarə edilməsi biznesə nə qədər pulun daxil olub-olmadığını dəqiq izləməyi, təhlil etməyi və optimallaşdırmağı nəzərdə tutduğundan, o, qısa müddətli pul ehtiyacları ilə uzunmüddətli məhsuldarlıq arasında tarazlıq yaratmağı hədəfləyir. Əməliyyat uğuruna və maliyyə sağlamlığına nail olmaq üçün əsas olan pul vəsaitlərinin hərəkətinin idarə edilməsinin əsas məqsədi adekvat likvidliyi ən aşağı xərclə təmin etməkdir.

Pul vəsaitlərinin hərəkətinin idarə edilməsinin əsas məqsədlərini aşağıdakılar kimi təsvir etmək mümkündür: (<https://agicap.com/en/article/cash-flow-management/>)

- **Pul vəsaitlərinin hərəkətinə daha yaxşı nəzarət:** Pul vəsaitlərinin hərəkətinin idarə edilməsi firmalara pul vəsaitlərinin daxil olmalarının sürətləndirilməsini təşviq edərək onların pul vəsaitlərinin çıxışını məhdudlaşdırmağa kömək edir. Bu, adətən, əməliyyat və vergi xərclərinin azaldılması və adekvat likvidliyin idarə edilməsi və ödəmə qabiliyyəti səviyyələrinin təmin edilməsi ilə daha qısa pul dövriyyəsi formasında olur.

- **Adekvat pul vəsaitləri ehtiyatlarının təmin edilməsi:** Nağd pul axınının uğurlu idarə edilməsi siyasətlərinin qəbulu firmaların gözlənilməz hallara cavab vermək üçün adekvat çevikliyi saxlamasını təmin edir, istər tələbin azalması, təchizat zəncirinin pozulması və ya gözlənilməz xərclərlə nəticələnmə bilən yeni texnologiyanın inkişafı şəklində.

- **Artım imkanlarının izlənməsi:** Pul vəsaitlərinin hərəkətinin düzgün idarə edilməsi şirkətlərə aktivlərin alışı və biznesin genişləndirilməsini metodik şəkildə planlaşdırmağa imkan verir. Pul vəsaitlərinin hərəkətinin proqnozlaşdırılmasını həyata keçirməklə və gözlənilən kapital xərclərini təmin etməklə, firmalar zərurət yarandıqda miqyas planları və əlavə maliyyələşdirmə tələbləri ilə yolda qalmamalarını təmin edə bilirlər.

- **Nağd pul ehtiyatlarının optimallaşdırılması:** Təşkilatlar, pul vəsaitlərinin hərəkətinin idarə edilməsi proseslərinə əl atsalar, hesablarında olan həddindən artıq pul vəsaitlərinin həqiqətən nə vaxt boş olduğunu başa düşmək üçün daha yaxşı mövqe tuturlar. Buna görə də sürətli likvidliklə əlavə gəlir gətirən likvid və qısamüddətli fondların qarışığına investisiya qoymaq olar.

- **Tənzimləmə uyğunluğunun qorunması:** Pul vəsaitlərinin hərəkətinin idarə edilməsi sistemləri müəssisələrə hesabların düzgün aparılmasında kömək edir, çünki onlar pul vəsaitləri büdcəsinin yaradılmasını və pul vəsaitlərinin hərəkətinin proqnozlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Bu, şirkətlərə nağd pul mədaxil və məxariclərinin uçotunda əhəmiyyətli səhvlərin qarşısını almağa, səhv maliyyə hesablarının aparılması ehtimalını minimuma endirməyə imkan verir.

- **Aydın ünsiyyətin dəstəklənməsi:** Bir çox firmalar pul vəsaitlərinin idarə edilməsi prosesi zamanı hazırlanan pul büdcələri və pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatlar vasitəsilə öz xarici və daxili maraqlı tərəfləri, xüsusilə departament rəhbərləri ilə ünsiyyət qurmağa etibar edirlər. Proqnozlaşdırma fərziyyələrinin təfərrüatlarında belə şəffaflıq etimadın yaradılmasına kömək edir və aydın maliyyə rəhbərliyini təmin edir.

- **Biznesin davamlılığının təmin edilməsi:** Fövqəladə hallar da daxil olmaqla, firmaların optimal nağd pul ehtiyatlarını saxlamasını təmin etməklə, pul vəsaitlərinin hərəkətinin idarə edilməsi sistemləri uzunmüddətli biznesin davamlılığını asanlaşdırır.

Qeyd etdiyimiz kimi istənilən təşkilatın maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti sistemətik pul vəsaitlərinin hərəkəti ilə əlaqələndirilir: onlar daim qəbul edilir və xərclənir. Bu daimi proses pul vəsaitlərinin hərəkəti anlayışını verir (Sorokina, 2016: 176).

Müəssisənin pul vəsaitlərinin hərəkəti kassada olan, müxtəlif hesablardakı, verilmiş akkreditivlərdəki və s. geniş mənada monetar aktivləri qısamüddətli qiymətli kağızlara investisiyalar və vəsait almaq iddiaları adlandırmaq olar.

Pul vəsaitlərinin hərəkəti müəyyən müddət ərzində alınan pul vəsaitlərinin və ödənişlərin məbləğindən çıxılmaqla müəyyən edilə bilər. Yəni bu, vəsaitlərin onlayn hərəkətidir.

Təşkilatın pul vəsaitlərinin hərəkətini idarə etmək vacib və zəruridir; bu, onun maliyyə fəaliyyətini idarə etmək üçün bütün sistemin vacib komponentidir. Bir təşkilatda pul vəsaitlərinin hərəkətinin idarə edilməsinin əhəmiyyəti yüksəkdir, çünki bu idarəetmənin keyfiyyəti şirkətin maliyyə sabitliyinə, sonrakı inkişaf imkanlarına və maliyyə müstəqilliyinə nail olmaq qabiliyyətinə təsir göstərir.

Təşkilatda pul vəsaitlərinin hərəkətinin idarə edilməsi sistemi qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq üçün pul vəsaitlərinin hərəkətinə məqsədyönlü və davamlı təsir göstərən bütün üsul və vasitələrdən ibarətdir.

Maliyyə resurslarının optimallaşdırılması onların idarə edilməsinin səmərəliliyinin artırılmasına yönəlmişdir ki, bu da:

- nağd pul və debitor borclarının dövriyyəsinə artırmaqla, habelə onların optimal strukturunu seçməklə şirkətin onlara cari ehtiyaclarını azaltmaq;
- müxtəlif maliyyə alətlərinə investisiya yatırmaqla müvəqqəti sərbəst maliyyə resurslarından istifadənin səmərəliliyini artırmaq, maliyyə profisitə və cari dövrdə təşkilatın tələb olunan ödəmə qabiliyyəti səviyyəsini saxlamaq.

Yadda saxlamalıyıq ki, nağd pul gəlir gətirməyən aktivdir. Nəticə etibarilə, onların idarə olunması prosesində əsas məqsəd onları minimum tələb olunan səviyyədə saxlamaqdır ki, bu da onların fəaliyyətlərini səmərəli həyata keçirmək üçün kifayət olmalıdır, o cümlədən qarşı tərəflərə vaxtında ödəniş etmək, kredit qabiliyyətinin optimal səviyyəsini saxlamaq və gözlənilməz xərcləri ödəməkdir (Kosinyeva, 2016: 42-44).

Optimallaşdırmanın aktualığı ondan ibarətdir ki, bu proses pul vəsaitlərinin idarə edilməsinin əsas funksiyalarından biridir və bunun nəticəsində gələcəkdə onların səmərəliliyi artır.

Şirkətin pul vəsaitlərinin hərəkətinin idarə edilməsinin əsas məqsədi onların daxilolmaları və xərclərinin optimal balansını saxlamaqla maliyyə resurslarının tələb olunan optimal səviyyəsini saxlamaqdır.

Pul vəsaitlərinin hərəkətinin təkmilləşdirilməsi təşkilatın maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi şərtlərini və xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla onların təşkilinin ən səmərəli formalarının seçilməsi prosesidir. Statistikalər göstərir ki, ölkədə müəssisələrin pul vəsaitlərinin idarə edilməsinin öz xüsusiyyətləri var. Onlara aşağıdakı mənfi tendensiyalar təsir edir:

- idarəetmənin aşağı keyfiyyəti;
- maliyyə menecmentinin rolu ilə mühasibat xidməti arasında balansın olmaması;
- şirkətlərin məlumat şəffaflığının əhəmiyyətli dərəcədə olmaması, qarşı tərəflərlə ünsiyyət qurmaq bacarığının və ya istəyinin olmaması. Pul vəsaitlərinin hərəkətinin effektiv idarə edilməsi şirkətin pul vəsaitlərinin hərəkəti ilə bağlı bütün qurumlarla operativ əməkdaşlığı nəzərdə tutur;
- maliyyə alətləri bazarının inkişaf etməməsi;
- kredit təşkilatlarının zəif sistemi, onların sənaye müəssisələri ilə işləmək istəyinin olmaması.

Təşkilatın pul vəsaitlərinin hərəkətini optimallaşdırmaq üçün əsas sahələri nəzərdən keçirək.

Bu axınların həcmələrini balanslaşdırmaq lazımdır. Yəni bütövlükdə şirkət və onun fəaliyyətinin ayrı-ayrı sahələri üçün müsbət və mənfi pul vəsaitlərinin hərəkəti məbləğləri arasında mütənasibliyi təmin etmək lazımdır. Nəzərinizə çatdıraq ki, bunlar cari, investisiya və maliyyədir.

Nağd pul axını böyük əksəriyyətlə gəlirlər, səhmlərin buraxılması prosesində nizamnamə kapitalının artması, alınan kredit vəsaitləri, məqsədli maliyyələşdirmə və s. hesabına formalaşır. Şirkət cari öhdəliklərini ödədikdə, investisiyalar etdikdə, büdcəyə ödədikdə, dividendlər, faizlər ödədikdə və s. pul vəsaitlərinin xaric olması müşahidə olunur.

Bu axınların balansını saxlamaq üçün aşağıdakı problemləri həll etmək lazımdır: (Leqenko: 33)

- şirkətdə səmərəli iş üçün kifayət edəcək optimal məbləğdə vəsait yaratmaq;
- fəaliyyət növləri və xərclənmə sahələri nəzərə alınmaqla bu məbləğdə vəsaitin bölgüsü, təkmilləşdirilməsi;
- şirkətin inkişafı zamanı onun yüksək səviyyədə maliyyə sabitliyini təmin etmək;
- şirkətin ödəmə qabiliyyətini lazımi səviyyədə saxlamaq;
- özünü maliyyələşdirdiyi təqdirdə şirkətə müəyyən inkişaf tempini saxlamağa imkan verəcək xalis pul vəsaitlərinin hərəkətini maksimuma çatdırmaq;

– pul vəsaitlərinin istifadəsi zamanı onların dəyər itkisini minimuma endirmək.

Qeyd etmək lazımdır ki, həm kəsir, həm də artıq pul axını şirkətin fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir.

Çatışmayan pul axınının nəticələri: şirkətin gəlirliliyinin və ödəmə qabiliyyətinin azalması, əmək haqqının ödənilməsində gecikmələr, vaxtı keçmiş kreditor borclarının artması, maliyyə dövriyyəsinin müddətinin artması və s. Bu, şirkətin nizamnamə kapitalının və aktivlərinin rentabelliyyətinin azalmasına səbəb olur.

Həddindən artıq pul vəsaitlərinin hərəkəti ilə yanaşı, müvəqqəti istifadə olunmayan pul resurslarının real dəyərinin inflyasiya səbəbindən itirilməsindən və pul aktivlərinin “daş” hissəsindən mümkün gəlirlərin itirilməsindən ibarət olan mənfi nəticələr də var, müvəqqəti olaraq sərmayə qoyulmuşdur. Nəticədə, bu da şirkətin aktivlərinin və kapitalının likvidliyinin azalması şəklində mənfi nəticələrə səbəb olur.

Səhm kapitalının səviyyəsini yüksəltmək, uzunmüddətli kreditlər almaq, istifadə olunmamış əsas vəsait növlərini satmaq, əlavə səhmlər buraxmaq və s. məqsədi ilə investorları cəlb etməklə müsbət pul axınının həcmi artırmaq olar.

Mənfi pul axınının miqdarı investisiya proqramlarının sayını azaltmaqla, şirkətin sabit xərclərini optimallaşdırmaqla və s. tənzimlənir.

Pul vəsaitlərinin hərəkətini optimallaşdırmağın üsullarından biri onları zamanla sinxronlaşdırmaqdır ki, bu da şirkətə daxil olan və çıxan məbləğlər arasında daha aydın əlaqə yaratmağa kömək edəcək. Yəni axın büdcəsini tətbiq etmək lazımdır. Bu, müsbət və mənfi pul vəsaitlərinin hərəkətinin formalaşmasında tsiklik fərqləri aradan qaldırmağa və onların likvidliyini artırmağa kömək edəcəkdir. Bundan əlavə, bu, müəyyən vaxt intervallarında maliyyə resurslarının cəlb edilməsini sürətləndirməyə və onların ödənişlərini ləngitməyə yönəlmiş addımların işlənilməsinə imkan verəcək.

Qısamüddətli vaxt intervalında maliyyə resurslarının cəlb edilməsi sürətini aşağıdakılar sayəsində artırmaq mümkündür: avans ödənişinin yığılması; müştərilərinizə mallar üçün kredit vermək üçün lazım olan vaxtın azaldılması; vaxtı keçmiş debitor borclarının yenidən maliyyələşdirilməsinin mütərəqqi formalarının tətbiqi; debitor borclarını azaltmaq üçün hər bir müştəri ilə fərdi iş; kreditlərdən qısamüddətli istifadə və s. (Balkova, 2015: 93-97).

Pul vəsaitlərinin ödənilməsi sürətini qısa müddətdə aşağıdakılar hesabına azaltmaq mümkündür: əmtəə kreditinin verilməsi şərtlərinin artırılması; qısamüddətli maliyyə borclarının ödənilməsinə təxirə salmaqla korrektə edilməsi; vergi güzəştlərindən və büdcəyə ödənişlərdən istifadə; daxili məsrəflərin optimallaşdırılması amilləri hesabına malların istehsalı və satışı üzrə xərclərin optimallaşdırılması; nağd puldan istifadə etməklə ödənişlərin sayının azaldılması; uzunmüddətli istehsal fondlarının alınmasının onların icarəsi (lizinqi) ilə əvəz edilməsi və s.

Biznesin pul vəsaitlərinin hərəkətini optimallaşdırmaq üsullarından biri olan xalis pul vəsaitlərinin hərəkətini maksimuma çatdırmaq da mümkündür. Bəlkə də bu, ondan əvvəlki mərhələlərin nəticələrini nümayiş etdirən optimallaşdırmaya yönəlmiş ən vacib və məsuliyyətli hadisədir. Xalis pul axını artırmaqla təşkilatın iqtisadi inkişaf tempini sürətləndirmək, xarici borclanma mənbələrindən asılılığı azaltmaq və şirkətin bazar dəyərini artırmaq mümkündür. Nağd pul axını artırmaq üçün aşağıdakı addımları yerinə yetirə bilərsiniz:

– sabit və dəyişən xərclərin məbləğlərini optimallaşdırmaq;

– əməliyyat fəaliyyətinin gəlirlilik səviyyəsini yüksəldəcək effektiv qiymət siyasətini hazırlamaq və həyata keçirmək;

– ümumi vergi ödənişlərini azaldacaq səlahiyyətli və müvafiq vergi siyasətini həyata keçirmək;

– şirkətin əsas vəsaitlərinin sürətləndirilmiş amortizasiya metodunu tətbiq etmək;

– şirkətin istifadə etmədiyi əsas vəsaitləri və qeyri-maddi aktivləri satmaq.

Avtomatlaşdırma bir şirkətdə pul vəsaitlərinin hərəkətini optimallaşdırmağın başqa bir üsuludur. Bu proses ödəniş intizamını təkmilləşdirməyə, istifadəçiləri operativ və etibarlı məlumatlarla təmin etməyə imkan verəcək. Avtomatlaşdırma həm də qarşılıqlı hesablaşmaları tənzimləyəcək və pul resurslarının dövriyyə sürətini artıracaq. Belə çıxır ki, pul vəsaitlərinin hərəkətinin optimallaşdırılması şirkətin borc götürülmüş resurslara ehtiyacını azaldacaq. Effektiv pul

vəsaitlərinin idarə edilməsini həyata keçirməklə siz şirkətin öz vəsaitlərini rəşional və qənaətlə xərcləyə və şirkətin inkişaf sürətinin alınan kreditlərdən asılılığını azalda bilərsiniz.

Şirkətin maliyyə vəziyyətinin ən mühüm göstəricisi olan səmərəli idarə olunan pul vəsaitlərinin hərəkəti onun gələcəkdə sabit böyüməsinə və yüksək nəticə əldə etməsinə kömək edəcəkdir.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, məhsulun reallaşdırılması, pul vəsaitlərinin daxil olması və xərclənməsi eyni vaxtda baş vermir və nəticədə ya böyük həcmdə pul axınına, ya da müəssisənin likvidliyini qoruyub saxlamaq üçün digər mənbələrdən vəsaitin cəlb edilməsinə ehtiyac yaranır.

Pul axınlarının effektiv idarə edilməsi üçün istehsal resurslarının alınması anından əmtəənin reallaşdırılması nəticəsində pul vəsaitlərinin daxil olması anına qədər vaxt intervalında tamamlanmış maliyyə tsiklinin müddətinin müəyyənləşdirilməsi vacibdir (Biznesin təşkili, 2011: 464).

Maliyyə tsiklinin müddəti (M) aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$M = \dot{I} + D - K,$$

Burada:

$\dot{I}$ – istehsal ehtiyatlarının tədavül vaxtı;

D – debitor borclarının tədavül vaxtı;

K – kreditör borclarının tədavül vaxtıdır.

Bu düstur əsasında gələcəkdə müəssisənin kredit siyasətinin xarakterini, debitor və kreditör borclarının ekvallentliyini, müəssisə üçün səciyyəvi olan əməliyyat tsiklinin müddətini və onun dövriyyə kapitalının həcmində təsirinə, təsərrüfat dövriyyəsindən pul vəsaitlərinin kənarlaşması müddətini müəyyənləşdirmək olar. Maliyyə tsiklinin müddətinin hesablanması zamanı istifadə olunan göstəricilərin təsirinə qiymətləndirmə pul vəsaitləri dövriyyəsinin sürətləndirilməsi yollarıyla mümkündür.

Pul vəsaitləri axınının proqnozlaşdırılması müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin səmərəli təşkilində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Pul axınlarının proqnozu – müəyyən dövr ərzində gözlənilən əməliyyatların həyata keçirilməsi prosesində pul vəsaitlərinin daxil olması və xərclənməsini tam şəkildə özündə əks etdirən hesabatdır.

Pul axınlarının proqnozlaşdırılması vəsait defisitinin, yaxud artıqlığının hələ onların baş verməsinə qədər qabaqcadan görməyə və müəyyən vaxt ərzində müəssisənin fəaliyyətinə müvafiq düzəlişlər etməyə imkan verir. Pul axınlarının proqnozlaşdırılması pul vəsaitləri büdcəsinin tərkibinə uyğun gəlir.

Pul vəsaitləri büdcəsi istehsal, xammalın alınması, hazır məhsulun reallaşdırılması sahəsində fəaliyyət proqramının dəyər göstəricilərini özündə əks etdirir. Fəaliyyət proqramında ayrı-ayrı tədbirlərin vaxtaşırı və funksional koordinasiya təmin edilməlidir.

Büdcənin tərtibi prosesində ən vacib və çətin məsələ layihənin pul axınlarının investisiya xərclərinin və layihə reallaşdırıldıqdan sonra daxil olan pul vəsaitlərinin proqnozlaşdırılmasıdır. Büdcənin tərtibində ilk addım relevant pul axınlarını müəyyənləşdirməkdir, hansı ki layihənin icrası haqqında qərar qəbul edərkən lazımdır. Layihəni qiymətləndirərkən onun reallaşdırılması nəticəsində təkcə nə qədər mənfəət, yaxud zərər alınacağını deyil, həm də şirkətin maliyyə göstəricilərinin nə qədər dəyişəcəyini nəzərə almaq lazımdır.

Nəticə

Pul axınlarının proqnozlaşdırılmasının effektiv sisteminin əsasını kassa planı təşkil edir. Kassa planı müəyyən vaxt ərzində pul vəsaitlərinin daxil olması və xərclənməsinin proqnozu əsasında tərtib edilir. Kassa planı proqnozlaşdırılan dövr ərzində daxil olacaq və xərclənəcək pul vəsaitlərinin vaxtını və həcmi müəyyənləşdirməyə imkan yaradır. Kassa planının köməyi ilə maliyyə meneceri müəssisənin pul vəsaitlərinə gələcək tələbatı və bu tələbatın maliyyələşdirilməsi mənbələrini müəyyənləşdirir, həmçinin pul vəsaitlərinin hərəkətinə və likvidliyin dəyişilməsinə nəzarət edir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, S.A. (2009). Maliyyə menecmenti: təşkili və təkmilləşdirilməsi problemləri (monoqrafiya). Bakı, "Elm və Təhsil", 288 s.
2. Biznesin təşkili və idarə edilməsi. (2011). Dərslük. Bakı, "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, 464 s.
3. Məmmədli, F.K. (2015). Müasir şəraitində maliyyə menecmentinin təkmilləşdirilməsi. Magistr dissertasiyası. Bakı.
4. Sorokina, E.M. (2016). Müəssisələrin pul vəsaitlərinin hərəkətinin təhlili. M.: Biznes kitabı, 176 s.
5. Leqenko, E.A. Pul vəsaitlərinin hərəkəti və pul vəsaitlərinin hərəkətinin təsnifatı. Müasir elmi tədqiqatlar və innovasiyalar. s. 33.
6. Kosinyayeva, N.S., Sidorin, A.A. (2016). Pul vəsaitlərinin hərəkətinin optimallaşdırılmasının əsas istiqamətləri. s. 42–44.
7. Balkova, P.P., Starodubtseva, O.A. (2015). Pul vəsaitlərinin hərəkəti - müəssisənin maliyyə vəziyyətini təhlil etmək üçün bir vasitədir // İstehsalın idarə edilməsi: nəzəriyyə, metodologiya, təcrübə. s.93-97.
8. <https://agicap.com/en/article/cash-flow-management/>

Göndərildi: 25.12.2023

Qəbul edildi: 19.02.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/30/45-49>

Orxan Xaspoladov
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
okhaspolad@gmail.com

SEÇKİ SİSTEMLƏRİNİN NÖVLƏRİ VƏ İNKİŞAF ETMİŞ ÖLKƏLƏRİN ÜSTÜNLÜK VERDİYİ SEÇKİ SİSTEMLƏRİ

Xülasə

Bu gün demokratik dövlət dedikdə ilk növbədə əsas hökumət nümayəndələrinin məhz xalqın iradəsini ifadə edən və onlar tərəfindən seçilən bir dövlət başa düşülür. Məhz bu amili nəzərə alaraq demokratik dövlətlər bu rejimin möhkəmləndirilməsi istiqamətində qanunvericilikdə mütəmadi olaraq uyğunlaşdırmalar həyata keçirir, hər bir seçki kompaniyasının demokratik əsaslarla təşkili və keçirilməsi təmin edilir.

Bir qayda olaraq, konkret seçki sisteminə üstünlük verilməsi hər hansı bir ölkənin qanunverici orqanında siyasi qüvvələrin balansından asılıdır. Hazırda dünya ölkələrinə nəzər saldıqda, yüzdən çox seçki sistemlərinin tətbiq edildiyini müşahidə edə bilərik. Bu seçki sistemləri keçirilməsi üsuluna və səsələrin hesablanması, habelə mandat yerlərinin bölüşdürülməsi baxımından müxtəlif təbiətə malik olsa da, onlardan üç seçki sistemi daha geniş yayıldığından əsas seçki sistemləri hesab edilir. Bunlar – majoritar, proporsional və qarışıq seçki sistemləridir. Məqalədə məhz bu üç əsas seçki sistemlərinin xüsusiyyətləri, onların üstünlükləri və çatışmazlıqları nəzərdən keçirilmişdir. Daha sonra inkişaf etmiş bəzi ölkələrdə üstünlük verilən seçki sistemlərinə toxunulmuş, qısa olaraq həmin sistemlərin ümumi mənzərəsi təsvir edilmişdir.

Açar sözlər: *seçki sistemləri, majoritar seçki sistemi, majoritar seçki sisteminin üstünlükləri və çatışmazlıqları, proporsional seçki sistemi, qarışıq seçki sistemi, inkişaf etmiş ölkələrdə seçki sistemləri*

Orkhan Khaspoladov
Baku State University
Master student
okhaspolad@gmail.com

Types of electoral systems and preferred electoral of developed countries

Abstract

Today, a democratic state means a state in which the main government representatives express the will of the people and are elected by them. Taking into account this factor, democratic states regularly make adjustments in the legislation in order to strengthen this regime, and ensure that every election campaign is organized and held on a democratic basis.

As a rule, the preference for a specific electoral system depends on the balance of political forces in the legislative body of any country. At present, when we look at the countries of the world, we can observe that more than a hundred electoral systems are applied. Although these election systems have different natures in terms of the method of conducting them and the counting of votes, as well as the distribution of mandate seats, three of them are considered the main election systems because they are more widespread. These are majoritarian, proportional and reciprocal election systems. The features of these three main election systems, their advantages and disadvantages have been reviewed in the article. Then, the preferred electoral systems in some developed countries were touched upon, and the general picture of those systems was briefly described.

Keywords: *electoral systems, majoritarian electoral system, advantages and disadvantages of majoritarian electoral system, proportional electoral system, mixed electoral system, electoral systems in developed countries*

Giriş

Seçki sistemi hər bir ölkənin siyasi həyatında mühüm rol oynayır. Seçki sisteminin özəllikləri çox geniş nəticələrə səbəb ola bilər – bir partiyanın parçalanmasından tutmuş bir ölkənin dağılmasına qədər. Belə ki seçki sistemindəki çatışmazlıqlar ucubundan 1970-ci ildə Çilidə qanlı diktatura quruldu (1). Bir qayda olaraq hesab edilir ki, seçki sisteminin ideal modeli mövcud deyil. Dünyada 100-dən çox seçki sistemindən istifadə olunsa da, bunlardan majoritar və proporsional seçki sistemləri əsas seçki sistemləri hesab edilir. Majoritar seçki sistemi daha qədim tarixə malikdir.

Majoritar seçki sistemi (majorite – çoxluq): bu seçki sistemi səs çoxluğunu qazananın qalib olmasını müəyyən edir. Burada qalib 3 üsulla müəyyən edilə bilər (Mustafazadə, Aslanov, 2022: 39):

Nisbi çoxluqlu majoritar sistem – rəqiblərindən daha çox səs toplayan namizəd qalib gəlir. Bu sistemdən ABŞ da daxil olmaqla 43 ölkədə istifadə edilir.

Mütləq çoxluqlu majoritar sistem – qalib olmaq üçün seçkilərdə iştirak edənlərin yarısından çoxunun səsini toplamaq lazımdır (50%+1).

Qarıışıq tipli majoritar sistem – birinci turda qalib gəlmək üçün mütləq səs çoxluğunu toplamaq lazımdır. Əgər bu zaman heç bir namizəd mütləq səs çoxluğunu qazana bilmirsə, o zaman ilk iki yeri tutan namizədlərin iştirak etdiyi ikinci tur keçirilir. İkinci turda qalib gəlmək üçün nisbi səs çoxluğunu (rəqibdən çox) qazanmaq kifayətdir. Bir qayda olaraq bu üsuldən mütləq səs çoxluqlu majoritar sistem tətbiq edildikdə qalib müəyyən olunmadığı halda istifadə edilir.

İxtisaslaşdırılmış majoritar sistem – bu seçki üsulu tətbiq edilərkən qalib müəyyən həddə qəbul olunmuş səs çoxluğunu qazanmalıdır. Bu bəyər 50 faizdən az və ya çox həddə müəyyən oluna bilər.

Səslər birmandatlı seçki dairələrində hesablanır. Onların hər birindən yalnız bir namizəd seçilir. Birmandatlı seçki dairələrinin sayı parlamentdəki deputat yerlərinin sayına bərabər olur. Prezident seçkilərində isə bütün ölkə birmandatlı seçki dairəsi kimi qəbul olunur.

Majoritar seçki sisteminin üstünlükləri (3):

- universallıq, həm fərdi nümayəndələri (prezident, qubernator, mer), həm də dövlət hakimiyyətinin və ya yerli idarəetmənin kollektiv orqanlarını (ölkə parlamenti, şəhər bələdiyyəsi) seçməyə imkan verir;

- konkret namizədlər irəli sürülür və onlar arasında rəqabət aparılır. Seçici yalnız namizədin partiya mənsubiyyətini, onların siyasi proqramlarını, ideoloji doktrinaya sadıqlığını deyil, həm də şəxsi keyfiyyətlərini, peşəkarlıq qabiliyyətini, nüfuzunu, mənəvi meyarlara və əqidəyə uyğunluğunu nəzərə ala bilər;

- yalnız böyük partiyaların nümayəndələri deyil, kiçik partiyaların nümayəndələri və ya partiya mənsubiyyəti olmayan namizədlər də seçkilərdə iştirak edə və qalib gələ bilərlər;

- birmandatlı seçki dairələri üzrə qalib olan deputatlar siyasi partiyalardan və onların liderlərindən asılı deyillər. Belə ki onlar qalib olmaq üçün səsləri birbaşa olaraq seçicilərdən almışlar. Bu da xalq hakimiyyəti prinsipinin ən əsas göstəricisidir – hakimiyyətin mənbəyi partiya strukturları deyil, seçicilərdir. Seçilmiş nümayəndə öz seçicilərinə yaxın olduğundan, seçicilər də kimə səs verdiklərini dəqiq bilərlər;

- böyük, yaxşı təşkilatlanmış partiyalara asanlıqla seçkilərdə qalib gəlməyə və təkpartiyalı hökumətlər yaratmağa imkan verir.

Qeyd edilməlidir ki, bu üstünlüklər heç də hər zaman avtomatik olaraq reallaşmır və bir qayda olaraq siyasi rejimdən asılı olur. Totalitar rejimdə istənilən seçki sistemi seçicilərin deyil, siyasi hakimiyyətin iradəsinin həyata keçirilməsini təmin edir.

Majoritar seçki sisteminin çatışmazlıqları:

- ölkə seçicilərinin əhəmiyyətli bir hissəsi dövlət orqanlarında təmsil olunmamış qalır. Bəzən qalib olmamış namizədlərə verilmiş səslərin ümumi sayı qalib namizədə verilmiş səslərin sayından daha çox olsa da, bu böyük əksəriyyət parlamentdə təmsilçisiz qalır.

- seçkilərdə rəqiblərindən daha az səs toplayan partiya parlamentdə daha çox deputatı ilə təmsil oluna bilər;
- seçkilərin birinci mərhələsində qalib müəyyən edilmədikdə iki mərhələnin təşkil olunması zərurəti yaranır ki, bu da maliyyə cəhətindən əlavə xərclərə səbəb olur.
- müstəqil namizədlərin və ya kiçik partiyaların namizədlərinin qələbəsi zəif strukturlaşdırılmış və buna görə də zəif idarə olunan dövlət orqanlarının formalaşması ehtimalını artırır. Bu, zəif strukturlaşdırılmış partiya sistemi və çoxlu sayda partiyası olan ölkələr üçün xarakterikdir.

Proporsional seçki sistemi: deputat mandatları partiyalara verilən səsə proporsional olaraq bölünür. Burada səs çoxmandatlı seçki dairələrində hesablanır. Seçicilər konkret namizədlərə deyil, siyasi partiyalara, öz namizədlərinin siyahılarına səs verirlər. Partiyalar öz siyahılarına müəyyən seçki dairəsindən nümayəndəlik orqanına göndərilən deputatların sayı qədər namizədi daxil edirlər. Siyahıda daha yuxarıda adları qeyd olunan namizədlər deputat seçilirlər (4).

Səsvermə bir turda keçirilir. Mandatların çoxsaylı xırda partiyalar arasında parçalanmasının qarşısını almaq məqsədilə seçki baryeri tətbiq olunur. Adətən bu baryer müəyyən dairə üzrə seçicilərin səsinin 4-5 faizini təşkil edir. Yalnız bu baryeri keçmiş partiyalar mandatların bölüşdürülməsində iştirak etmək hüququ qazanır. Nəticədə kiçik və zəif təşkilatlanmış partiyalar bunun öhdəsindən gələ bilmir və onlara verilən səs və müvafiq deputat mandatları keçid balını toplayan partiyaların xeyrinə yenidən bölüşdürülür.

Seçki dairəsində daha çox səs toplayan partiya daha çox mandat təqdim etmək hüququnu əldə edir. Buna görə də proporsional sistemin tətbiq olunmasında ilk növbədə güclü və mərkəzləşdirilmiş partiyalar maraqlı olurlar. Belə ki bu zaman seçicilərə daha çox müəyyən parlaq şəxsiyyətlər (namizədlər) deyil, siyasi və ideoloji proqramını ortaya qoyan partiyalar daha çox maraqlı olur. Seçkilərin nəticəsində formalaşacaq hökumət ölkədə siyasi qüvvələrin balansını və ölkənin siyasi həyatının real mənzərəsi əks etdirmiş olur. Bu sistem çoxpartiyalı sistemin inkişafına təkan verir.

Partiya siyahıları ilə seçki daha ucuz başa gəlir. Lakin xalq nümayəndəsi (deputat) ilə xalqın özü (seçicilər) arasında partiya liderinin simasında siyasi vasitəçi peyda olur. Nəticədə, majoritar üsulla seçilmiş deputatdan fərqli olaraq proporsional üsulla seçilmiş deputat öz fəaliyyətində partiya liderinin fikrini nəzərə almalı olur. Bu seçki sisteminin tətbiq olunduğu ölkələrdə deputatlarla seçicilər arasında birbaşa əlaqə zəifdir.

Qarışıq (majoritar-proporsional) sistem: hər birini dəstəkləyən partiyalar arasında siyasi kompromis nəticəsində iki əsas sistemin paralel fəaliyyət göstərməsi kimi qəbul olunur. Parlament mandatlarının konstitusiyaya ilə müəyyən edilmiş sayı majoritar və proporsional sistemlər arasında müəyyən nisbətdə bölünür (bir qayda olaraq mandatların yarısı majoritar, digər yarısı isə proporsional qaydada seçilir). Bu nisbətlə ölkədəki birmandatlı dairələrin sayı parlamentdəki mandatların yarısına bərabər olur, digər yarısı isə bir çoxmandatlı seçki dairəsində proporsional sistemlə seçilir. Hər bir seçici həm özünün birmandatlı seçki dairəsi üzrə konkret namizədə, həm də milli seçki dairəsindəki siyasi partiyalardan birinin siyahısına səs verir. Məsələn, Rusiya Dövlət Dumasının deputatları bu üsulla seçilir (5).

Konkret seçki sisteminə üstünlük verilməsi çox vaxt qanunverici orqanda siyasi qüvvələrin balansından asılıdır. Hazırda hökumətdə daha çox deputatla təmsil olunan partiya hansı seçki sisteminin onlar üçün daha əlverişli olmasını nəzərə alaraq, məhz həmin sistemin seçki qanunvericiliyində tətbiq olunmasına çalışırlar. Lakin tarixdə seçki sisteminin ümumxalq səsverməsi yolu ilə həll olunması hallarına da təsadüf edilmişdir. Məsələn, 1993-cü ildə İtaliya proporsional seçki sistemindən qarışıq seçki sisteminə, Yeni Zelandiya isə əksinə, majoritar sistemdən proporsional sistemə keçmişdir.

Bəs hazırda inkişaf etmiş qabaqcıl ölkələrdə hansı seçki sistemlərindən istifadə olunur?

Böyük Britaniyada seçki sistemi. Parlamentli respublika hesab edilən Böyük Britaniyada seçkilər majoritar sistemdən istifadə etməklə birmandatlı dairələrdə keçirilir. Parlament seçkilərində ölkə 659 seçki dairəsinə bölünür. Bunlara İngiltərədə 529, Şotlandiyada 72, Uelsdə 40, Şimali

İrlandiyada 18 seçki dairəsi daxildir. Hər dairədən bir parlament üzvü seçilir. Qələbə qazanmaq üçün qeydə alınmış seçicilərin sadə səs çoxluğu kifayətdir. Hətta namizədə deputat mandatının verilməsi üçün minimal səs fərqi də yetərli olur (6).

Kanadada seçki sistemi. Parlamentli respublika hesab edilən Kanadada digər anqlo-sakson ölkələrində olduğu kimi, nisbi çoxluqlu majoritar seçki sistemindən istifadə olunur. Rəqiblərinin hər birindən ayrı-ayrılıqda daha çox səs toplayan namizəd, hətta bu səs çoxluğu yarıdan az olsa belə, seçilmiş sayılır. İstənilən halda, hər zaman kiminsə nisbi səs çoxluğu olduğundan bu sistem effektiv sayılır. İcmalar Palatasında, adətən, güclü çoxluq olur ki, bu da hökumətin sabitliyini təmin edir. Burada da seçki sistemi kiçik partiyaların Palatada təmsil olunmasını istisna edir. Nəticə etibarilə ümumilikdə seçkilərdə iştirak etmiş şəxslərin səs sayı ilə bu və ya digər partiyanın qazandığı mandatların sayı arasındakı uyğunsuzluq müşahidə edilir. İcmalar Palatası 5 il müddətinə seçilir (7).

İsveçdə seçki sistemi. İsveç (parlamentli respublika) proporsional nümayəndəlik sistemindən istifadə edir. Ümumi seçkilər hər 4 ildən bir eyni vaxtda milli (Riksdag), regional (Region Şurası) və yerli (Bələdiyyə Şurası) səviyyədə həyata keçirilir. Ölkə ərazisi dövlətin inzibati-ərazi bölgüsü ilə üst-üstə düşən 29 böyük seçki dairəsinə bölünür ki, bu da kiçik rayonlarla müqayisədə təmsilçiliyin daha böyük proporsionallığına imkan verir (8).

İsveçrədə seçki sistemi. İsveçrədə parlamentli respublika hesab edilir. İsveçrədə Milli Şuraya seçkilər proporsional seçki sistemi ilə keçirilir və bunun sayəsində kiçik partiyalar da Şurada təmsil olunma şansı əldə edirlər. 1919-cu ilə qədər federal parlamentə seçkilər majoritar sistemlə keçirilirdi. Partiyalar öz namizədlərini irəli sürür, siyahılarını təqdim edir və seçki kampaniyalarını maliyyələşdirir. Seçki siyahılarında nə qədər vakant yer varsa, o qədər də namizəd var. Məntəqədə hər bir seçici partiyaların seçki bülleteni şəklində təqdim etdiyi bütün seçici siyahılarını və bir ədəd də boş bülleteni alır. Ona öz seçki siyahısını tərtib etmək və ya alınmış namizəd siyahılarına istinad etmək, onlardan bəzi namizədləri silmək və yenilərini əlavə etmək icazəsi verilir. Əgər seçici namizədi xüsusilə dəstəkləmək istəyirsə, bülletəndə həmin namizədin soyadını iki dəfə yazır (9).

Yaponiyada seçki sistemi. Parlamentli respublika hesab edilən Yaponiya qarışıq seçki sistemindən istifadə edir. Parlamentin aşağı palatası – Nümayəndələr Palatası (500 üzv) 4 il müddətinə seçilir. Namizəd 3 milyon yen seçki depoziti ödəyir. Namizəd dairə üzrə etibarlı səsliyin dairəyə aid mandatların sayına bölünməklə müəyyən edilən kvotadan 1/5 səs almadıqda onun ödədiyi depozit geri qaytarılmır. Parlamentin yuxarı palatası – Müşavirlər Şurası (252 deputat) 6 il müddətinə seçilir. Hər 3 ildən bir məclis üzvlərinin yarısı yenidən seçilir. 152 məclis üzvü prefekturalar əsasında seçki dairələrindən və paytaxtda Nümayəndələr Palatasının üzvləri ilə eyni sistemlə, 100 məclis üzvü proporsional nümayəndəlik sistemi ilə seçilir.

Almaniyada seçki sistemi. Almaniyada (parlamentli respublika) seçkilər üç səviyyədə keçirilir: federal (Bundestaq, Avropa Parlamenti), regional (ştat parlamentləri (landteglər)) və yerli (rayon, icma şuraları, şəhərlərin burqomasterləri). Ölkə 299 seçki dairəsinə bölünür, onların hər birindən Bundestaqda bir deputat seçilir. Partiya siyahıları üzrə səsvermə 16 çoxmandatlı dairədə keçirilir. Hər bir federal əyalət ayrıca çoxmandatlı seçki dairəsi hesab olunur və bu əyalətlərdən əhalisinə uyğun olaraq müəyyən sayda deputat seçilir.

Alman seçki sistemini bəzən səhvən qarışıq seçki sistemi kimi qəbul edirlər (deputatların 50%-i birmandatlı dairələrdən, 50%-i partiya siyahıları ilə seçilir). Əslində, Bundestaq seçkiləri zamanı proporsional sistemdən istifadə olunur, “birinci” səsliyin rolu ondan ibarətdir ki, seçicilər parlamentin yarısının tərkibini birbaşa müəyyən edə bilirlər.

Almaniyanın seçki sistemini fərdiləşdirilmiş proporsional adlandırmaq daha düzgün olardı. Bundestaqın bütün 598 deputatı partiya siyahıları üzrə proporsional əsasda seçilir, lakin onların yarısının (299 deputat) tərkibini seçicilər özləri müəyyən edirlər. Bunun üçün hər seçici seçkilərdə iki səs verir: “birinci” səsi birmandatlı seçki dairəsi üzrə deputata, “ikinci” səsi isə partiya siyahısına. Bundestaqın tərkibi ölkə səviyyəsində səsvermənin nəticələrinə görə müəyyən edilən qüvvələr balansını əks etdirir.

Fransada seçki sistemi. Fransada (prezident respublikası) daimi seçki orqanlarının vahid mərkəzləşdirilmiş seçki sistemi mövcud deyil. Seçkilərə hazırlığı və seçkilərin keçirilməsini Daxili İşlər Nazirliyi (parlament və prezident seçkiləri istisna olmaqla), Televiziya və Radio Verilişləri Ali

Şurası və Milli Hesablama Komissiyası (seçkiqabağı xərcləri yoxlayır) təmin edir. Fransada prezident majoritar seçki sistemi əsasında 5 il müddətinə seçilir. Birinci turda heç bir namizəd mütləq səs çoxluğu qazanmazsa, iki həftədən sonra ən çox səs toplamış ilk iki namizədin iştirakı ilə ikinci tur keçirilir. Fransa Milli Assambleyası (parlamentin aşağı palatası) qarışıq majoritar sistemlə 5 il müddətinə seçilir. Birinci turda seçilmək üçün səslərin mütləq əksəriyyəti (verilən səslərin 50%-dən çoxu və seçki dairəsi üzrə qeydə alınmış seçicilərin sayının ən azı 25%-i) qazanılmalıdır. Belə ki hər bir seçki dairəsindən bir deputat seçilir. Heç bir namizəd səs çoxluğunu əldə etməzsə, bir həftə sonra ikinci tur keçirilir. Bu turda seçicilərin ən azı 12,5 faiz səsini toplayan namizədlər iştirak edir. Əgər bir rayon üzrə yalnız bir namizəd 12,5% səs toplayıbsa, o zaman növbəti ən çox səs toplayan namizəd də ikinci turda iştirak edəcək.

Senat ölkənin inzibati-ərazi qurumlarının təmsilçiliyini təmin edir. Təxminən 145 min nəfərdən ibarət Seçicilər Kollegiyası (kollegiya) tərəfindən dolayı yolla seçkilər əsasında 108 seçki dairəsi üzrə 348 senator 6 il müddətinə seçilir.

Nəticə

Hansı seçki sisteminin daha demokratik olduğunu, hansının seçicilərin maraqlarını daha dəqiq əks etdirdiyini söyləmək çətinidir. İlk baxışdan proporsional sistemin bütün əhalinin maraqlarını əhatə etdiyi görünür, lakin majoritar sistem seçiciləri seçim etməzdən əvvəl daha dərinə düşünməyə vadar edir. Majoritar və proporsional sistemlərin üstünlüklərini birləşdirməyə çalışaraq, bəzi mandatların majoritar, digərlərinin isə proporsional şəkildə bölüşdürüldüyü qarışıq seçki sistemi formalaşdırılmışdır. Təcrübə göstərir ki, bu variant daha demokratik və siyasi sabitliyin əldə olunmasında effektivdir.

Ədəbiyyat

1. [https://ru.wikipedia.org/wiki/Президентские_выборы_в_Чили_\(1970\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Президентские_выборы_в_Чили_(1970))
2. Mustafazadə, A., Aslanov, S. (2022). Seçki hüququ. Bakı: Füyuzat, 39s.
3. <https://www.yaklass.ru/p/obshchestvoznanie/11-klass/politika-7263810/vybory-7263455/refe12466a-8dc9-4609-84ea-05984b882b3f>
4. https://en.wikipedia.org/wiki/Proportional_representation
5. <https://www.idea.int/sites/default/files/publications/mixed-electoral-system-design-and-practice.pdf>
6. [https://www.parliament.uk/about/how/elections-and-voting/voting-systems/;](https://www.parliament.uk/about/how/elections-and-voting/voting-systems/)
7. <https://www.elections.ca/content.aspx?section=res&dir=ces&document=part1&lang=e;>
8. https://en.wikipedia.org/wiki/Elections_in_Sweden
9. <https://agendapublica.elpais.com/noticia/13982/role-of-elections-switzerland>

Göndərildi: 07.01.2024

Qəbul edildi: 19.02.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/30/50-56>

Leyla Mammadova
Baku State University
Master student
leylasafzadeh@gmail.com

PRESERVING HISTORY IN CHAOS: STRATEGIES FOR SAFEGUARDING CULTURAL HERITAGE DURING ARMED CONFLICTS

Abstract

Preserving cultural heritage during armed conflicts is a crucial worldwide issue due to the substantial risks historical locations, artefacts, and traditions encounter, such as destruction, looting, and damage. Several tactics and activities, frequently directed by international law and organisations like UNESCO, strive to protect cultural artefacts during times of war. The initiatives include using protective measures, legal frameworks, and diplomatic interventions to reduce the impact of armed conflicts on heritage sites and artefacts. Despite the obstacles, continuous endeavours persist in highlighting the significance of safeguarding our shared cultural legacy for future generations.

Keywords: *cultural heritage, armed conflicts, preservation, protection, conservation, international law, conventions, heritage sites*

Leyla Məmmədova
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
leylasafzadeh@gmail.com

Xaos içində tarixin qorunması: silahlı münaqişələr zamanı mədəni irslərin qorunması üçün strategiyalar

Xülasə

Silahlı münaqişələr zamanı mədəni irsin qorunması tarixi yerlərin, artefaktların və adət-ənənələrin dağıdılması, talan edilməsi və zədələnməsi kimi ciddi risklərlə üzləşdiyinə görə dünya miqyasında mühüm məsələdir. Beynəlxalq hüquq və YUNESKO kimi təşkilatlar tərəfindən tez-tez yönləndirilən bir sıra taktika və fəaliyyətlər müharibə zamanı mədəni artefaktları qorumağa çalışır. Təşəbbüslərə silahlı münaqişələrin irs obyektlərinə və artefaktlara təsirini azaltmaq üçün qoruyucu tədbirlərdən, hüquqi çərçivələrdən və diplomatik müdaxilələrdən istifadə daxildir. Maneələrə baxmayaraq, birgə mədəni irsimizin gələcək nəsillər üçün qorunmasının əhəmiyyətini vurğulamaq üçün davamlı səylər davam edir.

Açar sözlər: *mədəni irs, silahlı münaqişələr, qorunma, mühafizə, konservasiya, beynəlxalq hüquq, konvensiyalar, irs mənbələri*

Introduction

Cultural heritage is more and more being targeted for systematic exploitation, attacks, and destruction linked to violent conflicts. These activities are now seen as both a cultural tragedy and a worldwide security concern. UNESCO has classified cultural heritage as artefacts, monuments, buildings, and museums that offer diverse cultural advantages. This encompasses items of symbolic, historical, artistic, aesthetic, ethnological, anthropological, scientific, and/or social importance. He also mentioned that a cultural legacy might encompass both physical and non-physical aspects. The latter encompasses the customs, beliefs, expressions, and expertise that communities, groups, and individuals acknowledge as integral to their cultural legacy, together with the tools, items, artefacts, and cultural locations linked to them.

Conflict has historically had an impact on various forms of cultural legacy. Buildings and monuments were unintentionally damaged, while valuable artworks and artefacts were stolen. Cultural artefacts were intentionally targeted and destroyed in several instances. One prominent instance of purposeful loss of cultural heritage is the Nazi regime's organised theft and devastation of art and cultural locations across Europe in WWII (1). Targeting cultural heritage continues to be a prevalent aspect of numerous modern wars, not only a historical issue. Sabine von Schorlemer, who holds the position of chair in international law, EU law, and international relations at the Technical University of Dresden and previously served as a state minister for Saxony in Germany, stated that deliberate and organised attacks on cultural heritage have increased notably since the Taliban destroyed the Bamiyan Buddha statues in Afghanistan in March 2001. He asserted. Noelle Higgins, an Associate Professor of Law at Maynooth University in Ireland, discusses the intentional destruction of cultural heritage in recent conflicts in the Middle East and North Africa, citing examples from Iraq, Syria, Libya, Yemen, and Mali in her book "Safeguarding Cultural Heritage in Armed Conflict: Changing Paradigms" (2020). He argued that he had undergone a conversion.

Deliberate destruction of cultural assets occurred in Syria and Iraq by ISIS as part of their efforts to build a caliphate. In 2015, the organisation used bulldozers and explosives to obliterate the Syrian city of Palmyra, known for its extensive history before being incorporated into the Roman Empire. Reports indicate that ISIS has been plundering libraries and colleges in Mosul, Iraq, taking centuries-old manuscripts and numerous volumes from the city to sell them on the global art market. The terrorists set fire to Mosul's university library and detonated the major public library. Furthermore, the recordings depicted terrorists using hammers to demolish artefacts in the Mosul museum (2). Russia is accused of intentionally attacking the cultural legacy of Ukraine. A dossier released by the European Parliament in September 2022 claimed that the Russian military has harmed or ruined numerous cultural, artistic, scientific, educational, and religious institutions, items, and works since the invasion of Crimea in 2014. He stated that following Russia's invasion of Ukraine on February 24, 2022, the Russian military has deliberately attacked cultural property in a systematic effort to erase culture, which he referred to as a "targeted campaign of cultural cleansing."

The Minister of Culture of Ukraine reported that Russian soldiers pillaged thousands of artefacts from around 40 museums in Ukraine and vandalised numerous cultural items. Author Robert Bevan, writing for the Art Newspaper, questioned if Russia intentionally targeted cultural sites. He contended that some of the harm might have occurred as collateral damage. Russia refuted allegations of targeting cultural treasures and stated that it was implementing efforts to avoid harm to such sites. Some observers suggest that targeting cultural heritage is meant to be an assault on communities that value heritage as a crucial aspect of their distinct cultural identity. Irina Bokova, the ex-director general of UNESCO, asserted that ISIS wanted to achieve this objective by targeting Palmyra. He labelled these efforts as "cultural cleansing" with the intention of stripping the Syrian people of their knowledge, identity, and history. Former US Secretary of State John Kerry described the destruction of the cultural legacy in Syria as a deliberate and ultimate act of disrespect. He stated that ISIS not only takes lives in the country but also "robs the souls of millions."

Italian scholars Paolo Foradori, Serena Giusti, and Alessandro Giovanni Lamonic have contended that ISIS employs the destruction of cultural assets as a method of exerting control. Sabine von Schorlemer has contended that financial incentives can influence the targeting of cultural heritage. He stressed that numerous cultural artefacts hold significant commercial worth in global marketplaces and recommended that non-governmental bodies could utilise them to raise funding. He saw that ISIS's antiquities branch generated revenue through licencing archaeological excavations and collecting taxes from trading artefacts. The organisation is said to have generated millions of dollars from their illicit trade in antiquities.

International law safeguards cultural heritage. The 1954 Hague Convention was the inaugural international convention focused exclusively on safeguarding cultural heritage during armed conflicts. The member states of the Convention agreed to uphold and safeguard property during times of conflict. Additional safeguards for cultural heritage consist of two protocols that

complement the 1954 Hague Convention and the 1970 UNESCO Convention on the Prohibition of and Means of Preventing the Illicit Import, Export, and Transfer of Ownership of Cultural Property.

Sabine von Schorlemer stated that the character of conflicts evolved following the Second World War. He contended that numerous contemporary wars involve non-state actors who are not bound by international humanitarian law, such as the 1954 Hague Convention (Gerri, 2018: 286).

It has been proposed that there is inadequate protection for cultural heritage and insufficient measures to safeguard it. Federico Lenzerini, a law professor at the University of Siena, stated that although attacks on cultural heritage are widely condemned, there has been limited concrete action taken to prevent or respond to such crimes. Edward C. Luck, a professor at Columbia University in New York and a former UN consultant, stated that the international community views the threat to cultural assets as a secondary or tertiary policy issue. He contended that without narrowing this gap, attempts to save cultural assets from increasing dangers will be insufficient.

Noelle Higgins examines contemporary initiatives by scholars and institutions to suggest innovative strategies for safeguarding cultural assets during periods of conflict in her book. He mentioned that the UN's actions to safeguard cultural heritage have resulted in the development of cultural peacekeeping and a heightened focus on cultural heritage in peacekeeping efforts. Ms. Higgins discussed her legal action against Prosecutor Al Mehdi at the International Criminal Court (ICC). The International Criminal Court was established by the Rome Statute, granting it authority over four primary offences: genocide, crimes against humanity, war crimes (severe breaches of the Geneva Conventions), and crimes of aggression. War crimes encompass deliberate assaults on hospitals, historical monuments, or buildings devoted to religious, educational, artistic, scientific, or charitable causes. In September 2016, Mr. Al Mehdi was found guilty of war crimes for orchestrating attacks on historic religious buildings and monuments in Mali.

Ms. Higgins contended that the case demonstrated the ICC's focus on individual criminal accountability for recent assaults on cultural heritage. He contended that addressing the widespread loss of cultural assets required a reaction that went beyond the specific circumstances of individual cases. Ms. Higgins emphasised the need to reevaluate the existing international legal framework when addressing the targeting of cultural resources.

The post-conflict heritage restoration efforts in Bosnia-Herzegovina are significant due to the extensive destruction of heritage, leading to various restoration projects. The events in Bosnia-Herzegovina are distant enough to enable thorough analysis. The Commission to Preserve National Monuments in Bosnia-Herzegovina was responsible for heritage issues at the national level, according to Annex 8 of the Dayton Accords. One crucial assignment for the group was to establish priorities for reconstruction (4). The Annex 8 Commission exemplifies the successful integration of heritage into peace agreements and its role in a nation's rebuilding process. It can also be viewed as a beneficial advancement in motivating post-conflict authorities to tackle the matter of heritage. Former Commission president Hadzimuhamedovic criticises the politicisation and ethnically divided approach to heritage inside the Commission, which can diminish the significance of such projects.

The highly ethnicized composition of the commission posed challenges akin to those encountered by various government levels in Bosnia-Herzegovina, as it maintained the dominance of the three main ethnic groups, marginalised minorities and non-nationals from political participation, and weakened the government's efforts in nation-building. There is no text. Heritage became integrated into this dynamic. The rehabilitation campaign in Bosnia-Herzegovina included the repair of the old bridge "Stari Most" by UNESCO and the World Bank, as documented by Bouchenaki and Hadzimuhamedovic in 2018. The project reconstructed the Ottoman-era bridge in Mostar that was burned down in June 1993 and connected the two sides of the city. This project was effective in terms of heritage restoration.

UNESCO describes the reconstruction as a representation of peace, international collaboration, and the coexistence of diverse cultural, ethnic, and religious groups. However, scholars analysing the social effects of the reconstruction are more sceptical, contending that while the project restored heritage, it did not effectively reconcile the Mostar community (Forde, 2016). Studies indicate that

the ethnic importance of the bridge is emphasised in a narrative that emerged after the conflict, while during the conflict it was primarily viewed as a strategically significant military asset, as confirmed by the 2017 ruling of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia (ICTY). In cases where the conflict is not mainly based on ethnicity, the significance of heritage can be intricate, as not all legacy is singled out solely because it belongs to a different group. These instances highlight the significance of autonomous supervision during conflicts and a thorough conflict analysis prior to commencing post-conflict restoration, such as utilising the PATH Assessment Tool created by ICCROM.

The restoration of the Ferhadija Mosque in Banja Luka, Bosnia-Herzegovina, completed in 2016, exemplifies the delicate nature of such repair projects. Ferhadiya, a prominent mosque in Banja Luka, was demolished in 1993. Banja Luka is currently the de facto capital of Republika Srpska. Subsequent to the Human Rights Chamber's decision in 1999, the authorities continued to deny approval for the reconstruction petitions. After the renovation commenced, it faced significant opposition. Violence erupted during the restoration ceremony when the first stone was laid, resulting in buses carrying Bosnian Muslims being set on fire. Protests against Muslims persisted even after the reconstructed mosque was opened (5). This act of violence could be interpreted as an initial sign that the initiative may not support the "welcoming returnees" goal but rather exacerbate existing tensions. Reconstruction is too recent to make definitive statements regarding its societal consequences. The mufti of Banja Luka stated that the mosque is well-attended and provides a conducive environment for Muslims in Banja Luka to feel comfortable; however, there are still many challenges hindering their complete reintegration.

The mufti mentioned that the local authorities are not yet prepared to provide financial assistance to the mosque; therefore, it depends on alternative funding sources like the embassies of Turkey and Iran. The renovation of the mosque is perceived as obligatory, indicating a lack of a shift in mindset.

Aside from the multinational efforts, there were also smaller projects focused on restoring local landmarks. Helen Walasek has shown that heritage reconstruction is crucial for sustainable return and reintegration, especially in situations where displaced individuals are returning to areas where their heritage has been destroyed by the community. Reconstructing mosques frequently faced strong resistance, particularly from the community level. Despite facing resistance, successful programmes frequently achieve favourable outcomes. Despite facing great opposition, the case of Stolac hamlet in Bosnia-Herzegovina demonstrated the feasibility of working on ethnic issues, including engaging the diaspora and displaced individuals. The participation of civil society organisations or local history organisations was crucial for the success of these projects. Engaging many segments of society extensively is more suitable when initiatives are carried out by local actors on the ground rather than by external entities like international agencies, foreign specialists, or contractors from distant regions. Although successful at a mass level, it remains uncertain if these methods are applicable to larger structures like the Mostar Bridge or the Farhadiya Mosque. One significant distinction is that the restoration of significant landmarks necessitates expert supervision, which is viewed as separate from the local community. When utilising cultural legacy to foster peace in post-conflict environments, it is crucial to recognise the prevalence of "appropriation of the past"

Heritage is frequently used to promote the prevailing storyline of a previous war in this scenario. Amra Hadzimuhamedovic, the head of the Commission for the Preservation of National Monuments in Bosnia-Herzegovina, stated that determined nationalists obstructed the restitution effort. In addition to threats to the safety of returnees, they also began plans to reconfigure the sites of the most important destroyed monuments by applying new exclusive meanings to them." In July 2021, the Office of the High Representative (OHR) amended Bosnia's criminal code to counter this by introducing prison terms for erecting memorials and naming streets, schools, or other public institutions after war criminals or genocide deniers. Following his first fact-finding mission to Serbia and Kosovo in 2016, the former UN Special Rapporteur on Cultural Rights also expressed his concern that the high level of politicisation of cultural heritage issues instruments cultural

heritage, undermines its protection and risks, creates monolithic discourses that are inappropriate for diverse societies, and hinders the realisation of a wide range of human and cultural rights for all. Thus, when dealing with heritage projects in conflict- or post-conflict regions, it is extremely important to be aware of heritage policy.

Outside of Bosnia and Herzegovina, post-conflict heritage rehabilitation projects often take similar approaches, either as large-scale international projects or as small community-level efforts. In Kosovo, large-scale destruction of cultural heritage occurred in the 1990s and again in 2004 (6). Although the destruction, especially in the 1990s, disproportionately affected Kosovo-Albanian heritage, the Comprehensive Proposal for the Settlement of the Status of Kosovo (Ahtisaari Plan), adopted in 2007, created "Special Protection Zones" around a number of Serbian Orthodox heritage sites. These zones were a follow-up to a wartime decision by NATO's Kosovo Force to protect certain religious sites as part of efforts to protect areas that could potentially fuel intercommunal violence. According to Ahtisaari's plan, these zones were to protect the Serbian Orthodox heritage from potential reprisals following Kosovo's declaration of independence, thus contributing to the preservation of cultural diversity in Kosovo. It is positive that, like the Dayton agreement in Bosnia-Herzegovina, the peace talks are considering cultural heritage and trying to find solutions for the role it can play in the country's future. However, over time, Kosovo's Special Protection Zones have isolated cultural heritage from the wider public-sometimes through barbed-wire perimeters, military or police checkpoints, and sometimes by giving the impression that Kosovo's laws do not apply there, allowing authorities to implement heritage protection measures as necessary.

It is now clear that these measures, designed to protect a diverse heritage, accentuate ethnic divisions and, according to the Organisation for Security and Cooperation in Europe (OSCE), also hinder the realisation of the human right to culture. In addition, the OSCE notes that these zones have not stopped various forms of vandalism and destruction and may even increase negative attitudes towards cultural heritage by creating the impression that people are not welcome in these places (7). There can be various reasons why special protection zones do not produce the desired results. The main thing is that they were interpreted in a monoethnic way, and the preservation of diversity is limited by the preservation of Serbian-Orthodox heritage. Moreover, zones have been approached only from a security point of view, assuming that the military, police, and razor wire will keep heritage safe, while "soft" measures, which require working with different communities, have received little attention, even though they may ultimately have a greater impact. Heritage rehabilitation in the Middle East and Africa Efforts to stimulate economic empowerment through heritage have long been part of UNESCO's approaches to post-conflict heritage rehabilitation (for example, in Cambodia in the 1990s). Often, this is linked to the stimulation of cultural tourism and related industries, which can be difficult in post-conflict countries as tourism takes a long time to fully recover.

In Yemen, UNESCO, with support from the EU, implemented the first pay-for-work project to restore conflict-affected heritage. The project, which has been operating since 2018, is currently in the second stage. The Yemeni model is particularly well suited to a protracted crisis context where recovery efforts such as tourism are not a viable option. It has also been particularly successful in urban environments such as the historic cities of Sana'a and Shibam (Yemen), where many of the affected heritage sites are private buildings. The project engages young people in the repair of roofs, walls, windows, and facades of private houses, providing them with education, employment, and income while at the same time ensuring that the city's historic houses are restored and ready to live in again. In addition to private houses, public places and a number of monuments are being restored as part of the project.

Similarly, ALIPH's Protecting Cultural Heritage at Risk in Yemen project offers small grants to local cultural heritage operators. In addition to working on documenting and securing their most at-risk collections, grantees are trained to apply for funding and manage their projects. Thus, this project aims to increase the capacity of local heritage professionals with a specific project while at the same time strengthening their long-term capacity to access and successfully complete future projects. Another project working to rebuild the historic city structure is the UNESCO project

"Reviving the Soul of Mosul" (Iraq), funded by the EU and the United Arab Emirates. The project is making great progress in rebuilding Mosul's main monuments, and efforts to rebuild private residences are ongoing. However, there is no shortage of criticism, including the prioritisation of some monuments. The main thing was that many local people were not satisfied with the international nature of the design competition, and people in Mosul were only given the role of workers.

A recent report by Chatham House highlighted criticisms of an international UNESCO-led competition for reconstructing a mosque complex in Iraq. The competition was faulted for using designs not in line with Iraq's architectural history and for not involving Iraqi expertise adequately. The report suggested that such projects could offer Iraqi professionals a chance to lead cultural heritage restoration efforts.

However, Iraqi institutions like the State Council of Antiquities and Heritage were Furthermore, as an intergovernmental agency, UNESCO has traditionally worked through governments, which have been particularly constrained in post-conflict settings. Operational principles have been developed for intangible heritage that emphasise the importance of communities in emergencies, but no such mechanism exists for tangible heritage. Unlike the situation in Iraq, the Assad regime in Syria is subject to international sanctions, making it more difficult to attract international organisations and donors. Given the sheer scale of the damage to Syrian heritage, this is an interesting case for prioritization (8).

The destruction of the Palmyra archaeological site has attracted much attention, but questions have been raised about whether Palmyra should also be a priority for rehabilitation. After all, Palmyra is a well-documented archaeological site, and once stabilised, it can be restored at any time in the future. Given the urgency of rebuilding people's lives and livelihoods, the historic centre of Aleppo (Syria), including the bazaar and the famous Umayyad Mosque, requires more urgent attention (9). As a result, despite restrictive international sanctions, more organisations are participating in the process. UNESCO, together with UNITAR/UNOSAT, carried out a detailed assessment of the damage in 2018, but since then the organisation has not been significantly involved in reconstruction efforts.

Religious communities and the Aga Khan Cultural Foundation participated in rebuilding churches and houses in the historic city. Local projects faced challenges such as sanctions affecting the import of construction materials. In Aleppo, criticisms of reconstruction being too centralised and top-down, limiting the involvement of local actors, were similar to those in Mosul. The situation highlights the importance of recognising cultural heritage monitoring (independent and impartial) and providing access to conflict zones in ways similar to the activities of human rights monitoring.

Conclusion

During the Bosnian-Herzegovinian war, this role was assumed by the CE to some extent. Currently, and increasingly due to the increased interest of courts in prosecuting crimes against heritage (e.g., ICC Cultural Heritage Policy 2021), monitoring is generally limited to damage to certain types of heritage without systematically gathering evidence for accountability purposes. An independent or international body should be able to coordinate such efforts. This can be done as part of human rights monitoring or separately by the heritage sector. Leading organisations such as UNESCO and ICCROM are working to improve data collection, although the focus remains on damage to certain heritage types. In practice, as in the case of the Mosul museum (Iraq), data collection is often carried out by heritage organizations affiliated with a single state, which may not have the required level of neutrality (10).

And despite increased efforts by Human Rights Watch to assume such a neutral role in recent years, cultural heritage is still rarely or barely included in human rights reports. An additional advantage of international monitoring as part of the human rights system is the creation of a forum where such independent reports can be presented.

References

1. https://www.academia.edu/110102774/Cultural_Heritage_and_Human_Rights
2. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000260141>
3. Gerri, Ch. (2018). Saving Mona Lisa: The Battle to Protect the Louvre and its Treasures from the Nazis. Icon books Publisher, 400 p.
4. https://oac.cdlib.org/findaid/ark:/13030/c8qj7prb/entire_text/
5. <https://www.cambridge.org/core/books/protection-of-cultural-property-in-armed-conflict/7A020FD5D9B6A665E335193A3F0FDFFA>
6. https://www.academia.edu/110418450/Heritage_Under_Siege_Military_Implementation_of_Cultural_Property_Protection_Following_the_1954_Hague_Convention?uc-sw=107405156
7. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/579582>
8. https://acikbilim.yok.gov.tr/bitstream/handle/20.500.12812/373983/yokAcikBilim_10334898.pdf?sequence=-1
9. https://www.academia.edu/44999344/K%C3%9CLT%C3%9CREL_M%C4%B0RASIN_KORUNMASINDA_YEREL_Y%C3%96NET%C4%B0MLER%C4%B0N_ROL%C3%9C_T%C3%9CRK%C4%B0YE
10. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1402952>

Göndərildi: 18.12.2023

Qəbul edildi: 19.02.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/30/57-61>

Kərim Novruzov

Ağdam rayon 95 saylı tam orta məktəb
atillanovruzov55522@gmail.com

“RÜŞVƏTXORLUQ, KORRUPSİYA, VİCDANSIZLIQ” SOSIAL, REALİST VƏ FƏLSƏFİ ANLAMDA

Xülasə

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının demokratik və hüquqi dövlət quruculuğu yoluna qədəm qoyduğu ilk günlərdən başlayaraq dövlətin qarşısında duran əsas məsələlərdən biri də ölkənin qanunvericilik bazasının yaradılması, inkişaf etdirilməsi, təkmilləşdirilməsi və bu qanunlardan cinayətkarlıqla mübarizədə səmərəli istifadə edilməsidir. Azərbaycan Respublikasında əsaslı şəkildə aparılan islahatlar ölkə həyatının bütün sahələrini əhatə edir. Bu islahatlar dövlətin hüquq siyasətindən də yan keçməmişdir. Ölkənin hüquq sisteminin təkmilləşdirilməsi ümumdövlət siyasətinin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi çıxış edir.

Açar sözlər: rüşvətxorluq, korrupsiya, vicdansızlıq, qanun, din

Karim Novruzov

Aghdam District Secondary School No. 95
atillanovruzov55522@gmail.com

“Bribery, corruption, dishonesty” in social, realist and philosophical conception

Abstract

Since the early days of the independent Republic of Azerbaijan's way to democratic and legal state-building one of the main issues is the establishment, development, and improvement of the legislative framework of the country and the effective use of these laws to fight crime. Reforms in the Republic of Azerbaijan cover all spheres of the country's life. These reforms have not gone beyond the legal policy of the state. Improving the country's legal system serves as an integral part of the policy.

Keywords: bribery, corruption, dishonesty, law, religion

Giriş

Qanunçuluğun və hüquq qaydasının təmin edilməsi dövlət tərəfindən həyata keçirilən tədbirlərin geniş dairəsini əhatə edir. Bu növ tədbirlərdən biri cinayətkarlıqla uğurlu mübarizə aparmaq istiqamətində qanunçuluğun möhkəmləndirilməsi və qanunların gücündən səmərəli istifadə etməkdir. Korrupsiya cinayətləri dedikdə, dövlət hakimiyyətinin və dövlət qulluğunun nüfuzuna və digər qanuni maraqlarına bilavasitə qəsd edən, dövlət və yerli özünüidarə orqanları qulluqçuları və ya həmin orqanlarda digər vəzifə tutan şəxslər, yaxud kommersioniya və ya qeyri-kommersioniya təşkilatlarının qulluqçuları tərəfindən hər hansı rifahların hüquqazidd alınmasında və ya həmin rifahların hüquqazidd verilməsində ifadə olunan, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində nəzərdə tutulan ictimai təhlükəli əməllər başa düşülür (Şahmarı, 2015).

Korrupsiya - hərfi mənada götürsək, dövlətin hər hansı qurumunda çalışan və ona etibar edilərək verilmiş səlahiyyətdən şəxsi mənfəəti üçün istifadə etmə halları adlanır. Korrupsiya vəzifədə olanın vəzifə səlahiyyətlərindən istifadə edərək qanunları heçə sayıb bu və ya başqa məsələni hansı bir cinayətkar qrupun xeyrinə həll etməsidir. Bütün dövlət orqanları və vəzifəli şəxslər səlahiyyətləri çərçivəsində korrupsiyaya qarşı mübarizəni həyata keçirirlər. Korrupsiya ilə əlaqədar hüquqpozmaların törədilməsi inzibati və ya cinayət məsuliyyəti yaratdıqda, korrupsiyaya qarşı mübarizəni qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada hüquq-mühafizə orqanları həyata keçirirlər. Korrupsiyanın qarşısının alınması sahəsində ixtisaslaşmış orqan funksiyalarını Azərbaycan

Respublikasının Korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə Komissiyası həyata keçirir. Komissiyanın tərkibi icra, qanunvericilik və məhkəmə hakimiyyəti orqanları tərəfindən təyin edilən üzvlərdən ibarətdir. Komissiyanın səlahiyyətləri qanunla təsdiq edilən Əsasnamə ilə müəyyən olunur. Vəzifəli şəxslər qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada aşağıdakı məlumatları təqdim etməlidirlər:

mənbəyini, növünü və məbləğini göstərməklə hər il öz gəlirləri barədə;

vergitutma obyektini olan əmlakı barədə;

kredit təşkilatlarındakı əmanətləri, qiymətli kağızları və digər maliyyə vəsaitləri barədə;

şirkətlərin, fondların və sair təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətində səhmdar və ya təsisçi kimi iştirakı, bu müəssisələrdə öz mülkiyyət payı barədə;

şərti maliyyə vahidinin beş min misli miqdarından yuxarı olan borcu barədə;

şərti maliyyə vahidinin min mislindən yuxarı maliyyə və əmlak xarakterli digər öhdəlikləri barədə.

Demokratik və sivil inkişaf yolu seçmiş hər bir dövlət və cəmiyyətin qarşıya qoyduğu əsas məqsədlərdən biri də korrupsiyaya qarşı effektiv mübarizə aparmaqdır. Bu mübarizə tək cəmiyyətin geniş yayılmasına şərait yaradan halların aşkar edilməsi və qarşısının alınması üsulları ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda özündə etik olmayan və qəbul edilməz davranışların aradan qaldırılması metodlarını da ehtiva edir (Səttarov, 2003: 47-58). Korrupsiyaya qarşı mübarizənin vəziyyətinin və müvafiq proqramların məqsəd və vəzifələrinin müəyyən edilməsində, eləcə də bu istiqamətlərdə fəaliyyətin nəticələrinin formalaşmasında korrupsiya risklərinin idarə edilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Korrupsiya anlayışı təcrübədə daha çox “vəzifədən şəxsi mənfəət üçün sui-istifadə”, “vəzifəli şəxslərin (təyin edilmiş və ya seçilən) özəl maliyyə və ya digər qazanc əldə etmək səlahiyyətlərindən aktiv və ya passiv sui-istifadə” kimi mənalarda qəbul edildiyinə görə dövlət orqanlarında korrupsiya risklərinin qiymətləndirilməsi təcrübəsi geniş yayılmışdır. “Korrupsiya” və “korrupsiya riski” anlayışları bir-birindən fərqləndirilməlidir. Belə ki, “korrupsiya” artıq baş vermiş hüquq pozuntusunu nəzərdə tutsa da, “korrupsiya riski” korrupsiya cinayətinin baş vermə potensialıdır. Qanunvericiliyin formal şəkildə tətbiqi korrupsiyaya qarşı mübarizədə yetərli vasitə olmadığı üçün bu sahədə metodologiyanın qəbul edilməsi dövlət və özəl qurumlarda daha effektiv idarəetmənin və funksiyaların yerinə yetirilməsinə kömək edir. Bu isə mürəkkəb prosedurları sadələşdirmək, əməkdaşların məsuliyyətini və hesabatlılığını artırmaq, əməliyyatların şəffaflığını yüksəltmək, əməkdaşların xidməti bacarıqlarını və etik davranış qaydalarına riayət etməsini gücləndirmək, standartlar yaratmaq, təhsil, effektiv daxili nəzarət təşkil etmək, diskresion səlahiyyətləri azaltmaq, effektiv olmayan qayda və praktikaları ləğv etmək və s. üsullarla mümkündür. Risklərin müəyyən edilməsi – mövcud risklərin siyahısının tərtib edilməsi və qeydə alınması prosesidir. Bu mərhələnin məqsədi – risklərin əhatəli siyahısının tərtib edilməsidir. Odur ki, risklərin tam siyahısının müəyyən edilməsi və məlumat toplanılması prosesi son dərəcə vacibdir. Təcrübədə həm beynəlxalq təşkilatlar, həm də dövlətlər tərəfindən korrupsiya risklərinin və risk amillərinin ilkin siyahısının tərtib edilmə metodları müxtəlifdir. Bu metodlara birbaşa müşahidələr (direct observation), əməkdaşlar və ya vətəndaşlar arasında sorğular (surveys, questionnaires), müsahibələr (interviews), keçmişdə olmuş hadisələrin və ya halların statistik təhlili (case studies and analysis), dövlət qurumları və ya araşdırma institutları tərəfindən müəyyən edilən məlumatların analizi (indicator analysis), ekspertlər arasında kollektiv müzakirə (brainstorming), əməkdaş qrupları tərəfindən əldə edilmiş məlumatların analizi, dövlət qurumlarının öz riskləri barədə qiymətləndirilməsi ilə bağlı gəldiyi nəticələrin qiymətləndirilməsi yolu və s. aiddir. Metodların seçimi ilə bağlı ölkələr və beynəlxalq qurumlar arasında fərqli yanaşmalar ola bilər. Korrupsiya risklərinin qiymətləndirilməsi prosesi hər hansı qurumda aparılan araşdırma (təhqiqat) ilə səhv salınmamalıdır. Əks halda, prosesdə iştirak edəcək əməkdaşlarda bu çəkirdiciliyə səbəb olmaqla, “qeyri-səmimi”yə gətirib çıxaracaqdır. Bu cür vəziyyətdə ən yaxşı üsul əməkdaşlara risk qiymətləndirməsinin məqsədi və gözlənilən nəticələri barədə qabaqcadan aydın və ətraflı məlumat verməkdir.

Korrupsiyanın mövcudluğu ilk növbədə ümumbəşəri və milli dəyərləri sarsıdır, hüquqi dövlət quruculuğuna mane olur, iqtisadi və sosial inkişafı buxovlayır, cəmiyyətin ehtiyatlarından səmərəsiz istifadə edilməsinə şərait yaradır, aztəminatlı insanlara ziyan vurur. Ona görə korrupsiyaya qarşı

mübarizə demokratik və sivil inkişaf yolu seçmiş hər bir dövlətin qarşıya qoyduğu əsas məqsədlərdəndir. Korrupsiya mənəvi deqradasiyanın elementidir. Onun hüquqi problematikası, yaxud qanunsuzluq prizmasından şərh kifayət qədər aydındır. Amma qlobal cinayətkarlıq hələ də korrupsiya ilə zənginləşməyə davam edir. Eyni zamanda, problemin mahiyyəti bizdən dəqiq mövqelər tələb edir.

Bir sıra beynəlxalq hesablamalara görə hətta daha əvvəl korrupsiyaya qarşı mübarizədə ciddi uğurlar qazanan ölkələrdə də ciddi problemlər var. Özəlliklə pandemiya ilə mübarizə sahəsində xərclərin şəffaflığı son illərin yeni rüşvət indekslərini formalaşdırdı. Hətta tarixən yüksək göstəricilərə malik olan ölkələrdə də tənəzzül əlamətləri müşahidə olunur. Hesablamalara görə son 10 il ərzində 150-dən çox ölkədə ciddi geriləmələr müşahidə edilib. Bir neçə ay əvvəl Aİ ölkələrində korrupsiya ilə bağlı ictimai rəy sorğularında ortaya çıxan nəticələr isə uzun müddət aparılan təbliğatları kökündən sarsıtdı. Aİ-nin korrupsiyaya qarşı effektiv mübarizə apardığı haqqında aparılan təbliğatlar dezinformasiyadan başqa bir şey deyil. Sorğu nəticələri göstərir ki, Aİ vətəndaşları təqdim edilən “güllük-gülüstanlıq” haqqında informasiyaları ciddi hesab etmirlər. ABŞ-da isə hər il bu göstəricilər daha da pisləşir.

Azərbaycan bu günə qədər korrupsiya ilə mübarizə sahəsində ciddi uğurlar əldə edib. Cənab Prezident İlham Əliyev tərəfindən korrupsiya ilə mübarizəyə dair önəmli mesajlar verilib. “Korrupsiyaya və rüşvətxorluğa qarşı mübarizə daha da ciddi aparılmalıdır. Burada həm inzibati tədbirlər, həm də cəza tədbirləri gücləndirilməlidir. Eyni zamanda, sistem xarakterli, institusional xarakter daşıyan islahatlar daha da sürətlə aparılmalıdır. Mübarizə bir gün, bir dəqiqə səngiməməlidir. Bu məsələ daim diqqət mərkəzində olmalıdır”.

Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən “Cinayətkarlığa qarşı mübarizənin gücləndirilməsi, qanunçuluğun və hüquq qaydasının möhkəmləndirilməsi tədbirləri haqqında” 1994-cü il 9 avqust tarixli və “Azərbaycan Respublikasında korrupsiyaya qarşı mübarizənin gücləndirilməsi haqqında” 2000-ci il 8 iyun tarixli Fərmanlar imzalanmışdır. Ulu Öndər qeyd edirdi ki, rüşvətxorluq cəmiyyəti içindən yeyir, bu hallara qarşı mübarizə hamının işidir. Son illər bu sahələrdə aparılan ardıcıl islahatlar və əldə olunan müsbət nəticələr dövlət quruculuğu və vətəndaş cəmiyyəti formalaşdırılmasında mühüm mərhələ olmaqla, iqtisadi potensialın artmasında böyük rol oynamış, ölkəmizin dünya iqtisadi sistemə inteqrasiyasını sürətləndirmiş, əhalinin maddi rifahının yaxşılaşması üçün əsaslı zəmin yaratmışdır. Cənab Prezident İlham Əliyev tərəfindən korrupsiyaya qarşı aparılan mübarizə ictimai rəydə də özünə böyük inam toplayır (Hüseynov, 2023). Əhalinin mütləq əksəriyyəti korrupsiya və rüşvətxorluğa qarşı mübarizəni dəstəkləyir. Prezidentin apardığı islahatların, kadr və struktur dəyişiklərinin məqsədi daha güclü dövlət və vətəndaşların rifahının yüksəldilməsidir. Koronavirus pandemiyası dövründə insanlar bunu daha aydın şəkildə gördülər ki, dövlət rəhbəri əhalinin daha yaxşı yaşaması, iqtisadi-sosial problemlərin həlli üçün gərəkən nə varsa, edir (Məmmədov, 2015).

Son aylarda dövlət başçısının bir məsələyə xüsusi diqqət ayırması, bunu ürək yanğısı ilə vurğulaması da nəzərdən qaçmır. Prezidenti daha çox maraqlandıran kəsiblərin azalması, yoxsulluğun aradan qaldırılması, aztəminatlıların daha yaxşı yaşamasıdır. Odur ki, bu siyasətə əngəl, mane olanlar xainə bərabər tutulurlar və tutulacaqlar...

Bütün şüurlu şəkildə cəmiyyətin inkişafı prinsiplərinə bələd olan vətəndaşlar bu istiqamətdə fəal mübarizə yolunu seçməlidirlər. Təsədüf deyil ki, Qərbdə pedaqoqlar və inkişaf psixoloqları təhsil və tərbiyədə uşaq və gənclərdə vicdanın inkişaf etdirilməsindən danışırkən, onlarda patoloji vicdan ağrısı duymaq həssaslığını, vicdan əzabı çəkmək qabiliyyətini, keşislərə xas günahkarlıq duyğularını yox, süzgəc kimi vicdan alışıqlığını inkişaf etdirməyə çalışırlar (Quluzadə, 1987).

Vicdan – insan aqlının (əxlaqi) pislə (əxlaqi) yaxşı arasında fərq qoyan bacarığıdır. Yəni vicdan insanın verəcəyi, verdiyi və vermiş olduğu qərarı əxlaqi baxımdan yoxlaması və dəyərləndirməsidir. Nitsşe tənqid etdiyi hər bir anlayışa, dəyərə olduğu kimi, vicdanı da tənqid edib ona alternativ qoyub. Bu, “İntellektual Vicdan”dır. “İntellektual Vicdan” haqqında “Şən Elm” əsərində qısaca bəhs edib (Quluzadə, 1970: 99-105).

Vicdanın mühüm xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, o, bütün insanlar arasında müştərəkdir. Yəni bir insanın vicdanına görə doğru olan şey şərtlər dəyişmədiyi müddətcə digər insanların

vicdanları üçün də doğrudur. Vicdanlar eyni bir mövzu üzərində heç vaxt ziddiyyətdə olmazlar. Bunun səbəbi isə vicdanın mənbəyidir. Vicdan Allahın ilhamıdır. Allah hər bir insana onun vicdanı vasitəsi ilə özünün məmnun olacağı ən doğru və ən gözəl davranışları bildirməkdədir.

Vicdanın Allahın ilhamı olduğunu Quranın Şəms surəsi belə açıqlayır:

Allah-Təala buyurmuşdur:

“And olsun nəfsə və onu Yaradana (ona biçim verənə). Sonra da ona günahlarını və pis əməllərdən çəkinməsinə (xeyir və şəri) öyrədənə ki, nəfsini (günahlardan) təmizləyən mütləq nicat tapacaqdır!” (əş-Şəms surəsi, 7-9).

Yuxarıdakı ayədə Allah nəfsin fücürünü (günaha və üsyana girişmək, fasiq olmaq, yalan danışmaq, qiyam, haqdan üz çevirmək, nizam-intizamı pozmaq, əxlaqi çürümüşlük, təqvanın ziddi, terror hadisələri törədərək insanların qətli) və eyni zamanda, ondan qorunmağı ilham etdiyini bildirməkdədir. Bax, insanı pis əməllərdən uzaq tutan və doğru olanı bildirən vicdandır. Vicdanın digər bir xüsusiyyəti də insanın bilavasitə doğru olan şeyi tapmasına kömək etməsidir. Başqalarının köməyinə ehtiyac duymadan vicdan insana doğru yolu göstərəcəkdir, mühüm olan insanın vicdanına müraciət etməsi, ona qulaq asması və onun dediklərini etməsidir. Bu səbəblə deyə bilirik ki, vicdan dinin əsas amillərindən biridir. Hər şeydən əvvəl bunu unutmaq lazımdır ki, hər bir insan şüur sahibi olduğu andan etibarən Allahın ona ilham etdiyi vicdanın dediklərindən məsuliyyət daşıyır. Ətrafda baş verən hadisələri dərk etməyə başlayan, mühakimə qabiliyyəti qazanmış hər bir insan o andan etibarən vicdanının səsinə qulaq verməli, nəfsin istəkləri ilə vicdanın səsinə bir-birindən ayıra biləcək bacarığa sahib olmalı və vicdanla hərəkət edəcək iradəyə sahib olmalıdır. Artıq bundan sonra rastlaşdığı hadisələrə münasibətinə görə haqq-hesab günü məsuliyyət daşıyacaqdır. Vicdanının səsinə qulaq verərək hərəkət edibsə, Allahın Cənnətinə layiq görüləcək, nəfsinin istəklərinə baş əyibsə, “qapıları bağlanmış” sonsuz bir əzab alovu ilə qarşılanacaqdır.

İslam dinində ədalət heç bir ayrı-seçkiliyə yol vermədən hər kəsin hüquqlarının bərabər şəkildə qorunmasını, zorakılıqla barışmadan mübarizə aparılmasını və zalımlarla münasibətdə məzlumların müdafiə edilməsini təbliğ edir (Əsədov, 1996). İslamda ali ədalət baş verən hadisələrə qərəzsiz, mərhəmətli, tolerant yanaşmanın göstəricisidir. İslam öz doğmalarına və yaxınlarına, hətta özünə qarşı şahidlik etsə belə, müsəlmanı ədaləti bərqərar etməyə çağırır: “Ey iman gətirənlər! (şahidliyiniz) sizin özünüzün, ata-ananızın, yaxın qohumlarınızın əleyhinə olsa belə, ədalətdən möhkəm yapışın, Allah üçün şahidlik edən kəslər olun! (Barəsində şahidlik edəcəyiniz kəs) istər dövlətli, istər kasıb olsun, hər halda Allah onların hər ikisinə (sizdən) daha yaxındır. Nəfsinizin istəyinə uyub haqdan üz çevirməyin! Əgər dilinizi əyib büzsəniz və ya (doğru şəhadət verməkdən, yaxud ümumən şahidlikdən) boyun qaçırsanız, (bilin ki,) Allah etdiyiniz əməllərdən xəbərdardır!” (Nisa, 135-ci ayə).

Təəssüf ki, dövrümüzdə bəzi cəmiyyətlərdə insanlar rəqibləri kimi gördükləri şəxslərlə münasibətdə ədalətsiz davranış nümayiş etdirirlər. Bu isə öz növbəsində, insanların bir-birinə olan inam və etimadının itməsinə gətirib çıxarmaqla yanaşı, Allahın onların qəlbinə əta etdiyi qarşılıqlı kömək etmək, anlaşımaq, mərhəmət kimi yüksək insani keyfiyyətlərin yox olmasına səbəb olmuşdur.

Şübhəsiz ki, əsl müsəlman olan kəsin hər hansı cəmiyyət və şəxsə bəslədiyi hissləri onun qərarlarının qəbulunda heç bir rol oynamır. İnsan vicdanının səsinə eşidəndə onun dini və ictimai həyatında bu öz təcəssümünü göstərir. Bu keyfiyyət Allaha olan sevgini möhkəmləndirməklə yanaşı, ətrafdakı hər şeyə məhəbbətlə yanaşmağı təlqin edir, pis və mənfəi vərdislərdən uzaqlaşdırır (Mətləb, 2005).

Qarşılaşdığı bütün situasiyalarda qeyd-şərtsiz vicdanının səsinə dinləyən şəxs dini düzgün yaşamış olar. Nəfsilə mübarizə apararaq, hər şəraitdə vicdanlı davranması İslam əxlaqının reallığıdır. Vicdanının əleyhinə gedənlərin axirətdə görəcəkləri isə Quranda belə göstərilir: “O gün Onun edəcəyi əzabı heç kəs edə bilməz! (Günahkarları) heç kəs Onun kimi zəncirləyə bilməz!” (Fəcr, 25-26-cı ayələr).

Nəticə

Nəzərə almaq lazımdır ki, rüşvətxorluq nizam-intizamı, qanunilik əxlaqını ciddi şəkildə pozur, dövlət və dövlətçilik kimi müqəddəs anlayışlar haqqında mənfi sosial təsəvvür formalaşdırır...

Bütün müsbət keyfiyyətlər kimi vicdan və ədaləti də qırılmaz bağ birləşdirir. Belə ki, vicdanlı insan hər zaman haqqın və ədalətin yanında olacaqdır, ədalətli şəxs də vicdanın hökmüylə hərəkət edəcəkdir. Və eləcə də, əks qütbə olanlar bunun tam tərsini edəcəkdir. Lakin heç kim unutmasın ki, xalqın, dövlətin malını oğurlamaqla öz vicdanlarını, ləyaqətlərini unudur, gələcəklərini və əbədi həyatlarını itirirlər. Yaşadığımız cəmiyyətdə də İlahi Ədalətdən öncə dövlətin qanunları onların boğazlarından yapışacaq. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin “Mən hər bir vətəndaşın prezidenti və xalqımın xidmətçisiyəm” şüarı ilə elan etdiyi siyasi iradəsi və qayəsi bunu deməyə, buna inanmağa əsas verir!

Ədəbiyyat

1. Şahmarı, Ə. (2015). Rüşvətxorluq cinayətləri ilə mübarizənin cinayət-hüquqi və kriminoloji problemləri. Bakı.
2. Səttarov, M. (2003). İnsan və Cəmiyyət haqqında düşüncələr. Bakı, s.47-58.
3. Hüseynov, S. (2023). Heydər Əliyev və İlham Əliyevin dövlət-din münasibətlərinin tənzimlənməsində rolu. Bakı.
4. Məmmədov, Z. (2015). Seçilmiş əsərləri. Bakı, s.30-37.
5. Quluzadə, Z. (1987). Fəlsəfə tarixi tədqiqat məsələləri. Bakı.
6. Quluzadə, Z. (1970). Antiqonist cəmiyyətdə üst qurumun rolu. Bakı, s.99-105.
7. Əsədov, A. (1996). Müsəlman düşüncə tərz. Bakı.
8. Mətləb, B. (2005). İslam fəlsəfəsi ilə tanışlıq. Bakı.

Göndərildi: 22.12.2023

Qəbul edildi: 16.02.2024

TƏBİƏT ELMLƏRİ NATURAL SCIENCES

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/30/62-65>

Həsən Əliyev

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
hesen.cahangir@gmail.com

UŞAQLARIN ƏMƏK TƏRBİYƏSİNİN GİGIYENASI

Xülasə

Uşaq orqanizminə əmək fəaliyyətinin müsbət təsiri bir çox fizioloq və gigiyenistlərin çoxsaylı tədqiqatları ilə sübut olunub. Fiziki əməyin səmərəli təşkili nəticəsində bütün fizioloji sistemlərin fəaliyyəti artır, hemopoez stimullaşır, qanda oksigenin miqdarı çoxalır, sinir tənzimində həyəcanlanma və tormozlanma prosesləri nizamlanır, hərəkətin koordinasiyası yaxşılaşır, əzələ gücü və fiziki iş qabiliyyəti çoxalır. Buna görə də əmək fəaliyyətindən tərbiyə vasitəsi kimi istifadə olunmalıdır.

Uşağın əmək tərbiyəsi onların başqalarının əməyinə, ilk növbədə valideynlərinin zəhmətinə hörmət və qiymət verilməsi, onların zərərli vərdişlərdən, pis əməllərdən uzaq olmasına səbəb olur.

Açar sözlər: gigiyena, fiziologiya, əmək, tərbiyə, təhsil, motivasiya

Hasan Aliyev

Azerbaijan State Pedagogical University
hesen.cahangir@gmail.com

Hygiene of labor education of children

Abstract

The positive effect of labor on the child's body has been proven by numerous studies of many physiologists and hygienists. As a result of the effective organization of physical labor, the activity of all physiological systems increases, hemopoiesis is stimulated, the amount of oxygen in the blood increases, the systems of excitation and inhibition are regulated in nervous regulation, coordination of movement improves, muscle strength and physical work capacity increase. Therefore, labor activity should be used as a means of education. Child's work education, respecting and appreciating the work of others, first of all, the hard work of the parents, causes them to stay away from harmful habits and bad deeds.

Keywords: hygiene, physiology, labor, upbringing, education, motivation

Giriş

İnsan cəmiyyəti uzun tarixi inkişaf yolunda qazandığı maddi və mənəvi dövlətə yalnız əmək prosesi nəticəsində nail olub. Əmək insan fəaliyyətinin məqsədyönlü, sosial fəaliyyətinin nəticəsi kimi ətraf mühitin təcrübi dərk olunmasına və onu öz tələbatına uyğun dəyişdirməsinə əsaslanır. Əmək fəaliyyəti nəticəsində insan nəinki təbiəti dəyişdirir, həm də özü dəyişir. Bu dəyişikliklər çoxaspektli xarakter daşıyır. Əmək fəaliyyəti zamanı əqli, mənəvi, estetik, ekoloji tərbiyə və fiziki inkişaf formalaşır. Buna görə də mütərəqqi fikirli mütəfəkkirlər, pedaqoqlar, ictimai xadimlər yetişməkdə olan gənc nəslin əməyə hazırlığını ümumi təhsilin əsas hissəsi kimi qəbul etmiş və qeyd etmişlər ki, bir çox şəxsiyyəti müəyyən edən keyfiyyətlərin əməkdən kənar formalaşdırılması mümkün deyil. Bunun nəticəsi olaraq, uşaq yaşlarından əməkdə tərbiyə prosesi iqtisadi və mənəvi əhəmiyyət kəsb edir. Bu fikir çox əsrlər boyu inkişaf etmiş və təkmilləşmişdir və bu gün də əhəmiyyətini və aktuallığını itirməyib. Əbəs yerə atalar deməyiblər ki, istəyirsənsə oğlun oğul olsun, ona nökr kimi bax. Bu mövzuda xalqımızın çox sayda atalar sözləri, nağılları, rəvayətləri

var və buna məqsədyönlü olaraq orta məktəb dərslərlərində də yer verilib. Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizaminin “Kərpickəsən qocanın hekayəti” əsəri buna ən gözəl nümunədir. Sədi Şirazi özünün məşhur “Gülüstən” əsərində yazır:

Oğluna bilik ver, sevdin zəhməti,
Qoy olsun kamalı, ağılı, sənəti.

Əmək tərbiyəsi müəyyən pedaqoji tələblər əsasında aparılmalıdır:

1. əmək fəaliyyətindən tərbiyə vasitəsi kimi istifadə edilməlidir.
2. əmək uşağın yaşına və gücünə uyğun qurulmalıdır.
3. əmək tərbiyəsi uşağın fiziki inkişafına təkan verməlidir.
4. əmək təlimi və tərbiyəsində sisteməliklik və ardıcılığa xüsusi fikir verilməlidir.
5. əmək tərbiyəsi prosesində fərdi əməklə kollektiv əmək əlaqələndirilməlidir.
6. əmək insanda müəyyən əxlaqi və mənəvi keyfiyyətlərin formalaşmasına istiqamətlənməlidir.

Uşaqların əmək tərbiyəsi ailədə başlamalıdır. İnsan ailə atmosferinin təsirini bütün həyatı boyu hiss edir. Bununla yanaşı, ailə tərbiyəsi burda əsas rol oynayır. Yəni ailənin sosial vəziyyətindən və maddi imkanlarından asılı olmayaraq valideyin uşağı zəhmətə alışdırılmalıdır. Yalnız bu halda uşaq sonrakı müstəqil həyata hazır, gələcəkdə nümunəvi ailə başçısı, zəhmətkeş insan və vətəndaş ola bilər. Bəzi valideynlər öz karyeralarını daha önəmli hesab edərək uşağın tərbiyəsini başqa adamlara həvalə edirlər və ya uşağa lazım olandan çox azadlıq verirlər. Bu halda uşağı əhatə edən mühitin “tərbiyəsi” ön plana çıxır ki, bunun da nəticəsi çox vaxt acınacaqlı olur.

Hələ məktəbəqədər yaş dövründən uşağı zəhmətə alışdırmaq lazımdır. Bu zaman əmək tərbiyəsi uşaqda əməyə qarşı müsbət emosiyalar yaratmalı və təhsillə vəhdət təşkil etməlidir.

Məktəbəqədər yaşda əmək tərbiyəsində aiddir:

- Məşhur insanların əmək fəaliyyəti ilə uşağı tanış etmək. Bu, uşaqda ictimai həyatda əməyin rolunu dərk etməkdə həlledici rol oynayır.

- Uşağın təcrübi əmək fəaliyyətinin təşkili. Bu zaman uşaqlarda tədricən bacarıq və vərdiş formalaşır, müsbət mənəvi keyfiyyətlər tərbiyə olunur.

Tarixdə bir çox məşhur simalar var ki, həyatda qazandıqları nailiyyətlərə zəhmətkeşlikləri nəticəsində nail olublar. Ümummillə liderimiz Heydər Əliyevin keçdiyi şərəfli həyat yolu gələcək nəsillərə nümunədir.

Milyonçular Zeynalabdin Tağıyev, Musa Nağıyev, məşhur “Codak” şirkətinin yaradıcısı İstman, avtomobil brendinin yaradıcısı Ford, dünya səviyyəli idman ulduzlarını və bir çox başqalarını misal göstərmək olar. İnsan nə qədər istedadlı olsa da, zəhmətsiz heç nəyə nail ola bilməz. Necə ki ən qiymətli daş olan briliant almazın cilalanması yolu ilə alınır.

Zəhmətin nəticəsindən yaranan sevinc hissi insanın ən ali hisslərindən biridir. Kiçik yaşlı uşaqlarda bu hissi vaxtında inkişaf elətdirmək valideynlərin, tərbiyəçilərin və müəllimlərin əsas vəzifələridir. Əgər məktəbəqədər yaşda zəhmətkeşliyin inkişaf etdirilməsinə lazımi diqqət yetirilməsə, sonrakı illərdə bunu etmək çox çətin olacaqdır. Əmək fəaliyyəti uşağın ümumi inkişafına kömək etməli, onların maraq dairəsini genişləndirməli, ən sadə əməkdaşlıq formalarının yaranmasına, zəhmətkeşlik, əməksevərlik, məsuliyyət hissi, vəzifə borcu və bu kimi mənəvi keyfiyyətlərin formalaşmasına kömək etməlidir. Uşağı idman sekiyalarına qoyan zaman da bu keyfiyyətlər mühüm rol oynayır. Çünki əməksevərlik, zəhmətkeşlik olmasa, uşaq nə qədər istedadlı olsa da idmanda və istənilən başqa sahədə uğur qazana bilməz. Uşağın tərbiyəsi ilə məşğul olanlar əmək fəaliyyəti prosesində onda ilkin əmək bacarıqlarını və vərdişlərini, mənəvi tərbiyəni formalaşdırırdılar. Onların əsas vəzifəsi kiçik uşaqlarda bütün şərait və imkanlardan istifadə edərək əmək tərbiyəsini təkmilləşdirməkdir.

Uşağa ancaq yaşına və fiziki imkanlarına uyğun fiziki yük verilməlidir. Əmək tərbiyəsində əsas vasitəsi kimi uşağa özünə qulluq, bitkilərə və ev heyvanlarına qulluq, özü üçün oyuncaq düzəltməsi, ev təsərrüfatında yaşına uyğun tapşırıqlara əsaslanan işlər tətbiq olunmalıdır. Bu yaş dövründə əmək oyunlarla əlaqəli olsa, yaxşı olar (Kuçma, 2010: 348; Prixodko, 2010: 62). Eyni zamanda faydalı, sisteməlik, əməyin təşkilinin gigiyenik tələblərinə cavab verməli, uşaqda yaradıcılığı

inkışaf etdirməlidir. Nadir hallarda uşaqların hərəkət aktivliyi normadan artıq olur (hiperkineziya). Əgər normadan artıq verilmiş fiziki yük orqanizmin adaptiv imkan həddindən çox deyilsə, orqanizmə zərərli təsir göstərmir. Lakin fiziki yük adaptiv həddən çox yüksək olduqda, patoloji vəziyyət (hədsiz yorğunluq, dezadaptasiya) yaranır. Belə vəziyyət orqanizm üçün hipokineziya qədər zərərliyə. Adaptaziyanın pozulması özünü müxtəlif formalarda (hədsiz yorğunluq, vegetativ – damar distoniyası, immunitetin zəiflənməsi, mədə-bağırsağ traktının pozğunluğu və s.) göstərə bilər (Ananyev, 1991: 129; Maksimova, 2000: 84).

Yalnız bioloji qanunauyğunluqlarla şərtlənmiş hərəkət rejiminin gigiyenik tələbləri ödənildikdə fiziki hərəkətlər orqanizmə müsbət təsir göstərir.

Məktəb dövründə isə uşaqda zəhmətkeşlik, əməyin sosial motivlərinin, mənəvi-psixoloji keyfiyyətlərinin formalaşdırılması tələb olunur. Bu, yaşa, cinsə, dini və milli xüsusiyyətlərə uyğun olmalıdır.

Uşaqların əmək tərbiyəsinin əsas xüsusiyyətlərindən biri, bəlkə də ən əsası cinsə uyğun olmasıdır. Yəni əmək tərbiyəsi oğlanlarda gələcək etibarlı ailə başçısı, vətənin müdafiəçisi, qızlarda isə qayğıkeş ana, sədaqətli həyat yoldaşı kimi keyfiyyətlərin aşılmasına kömək etməlidir.

Təhsil müəssisələrində uşaqların əmək tərbiyəsinə tək cə təlim-tərbiyə və ictimai-təsərrüfat baxımından deyil, həm də inkışaf edən orqanizmə əməyin müsbət təsiri nöqtəyi nəzərindən də baxmaq lazımdır.

Məktəblinin orqanizminə əmək fəaliyyətinin müsbət təsiri bir çox fizioloq və gigiyenistlərin çoxsaylı tədqiqatları ilə sübut edilib. Fiziki əməyin səmərəli təşkili nəticəsində bütün fizioloji sistemlərin fəaliyyəti artır: hemopoez stimullaşır, qanda oksigenin miqdarı artır, sinir tənzimi-həyəcanlanma və tormozlanma prosesləri nizamlanır, hərəkətlərin koordinasiyası yaxşılaşır, əzələ gücü və dözümlülüyü artır, əqli və fiziki iş qabiliyyəti çoxalır.

Əməklə məşğul olmaq həm də məktəblinin gün rejimində fiziki tərbiyə ilə yanaşı hipokineziyanın profilaktikası üsullarından biridir. Bu, uşaq və yeniyetmələrdə müsbət emosiyaların formalaşmasına səbəb olur, öz zəhmətinin konkret nəticəsini görməyə imkan verir ki, bu da sevinc və məmnunluğun yaranmasına səbəb olur (Stepanova, 2009: 207). Bununla yanaşı, bütün bunlara dinamikada, uşağın əmək fəaliyyətinin funksional sisteminin formalaşması prosesində nail olunur ki, bu da bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir.

Funksional sistem nöqtəyi-nəzərindən aşağıdakı dövrlər aid edilir:

1. Afferant sintez;
2. Qərar qəbulu;
3. Gözlənilən nəticənin əldə olunması;
4. Effert sintezi;
5. Məqsədyönlük;
6. Sanksionlaşdırma.

Başlanğıc dövrün istənilən çətinlik dərəcəsi afferant sintezlə müəyyən olunur. Bu dövrün fizioloji mənası ondadır ki, bu dövrdə orqanizmin yerinə yetirəcəyi bütün vacib işlər barədə məlumatlar sintez olunur. Afferant sintez prosesi 3 sualdan ibarət olur: “Nə etməli?”, “Necə etməli?”, “Nə vaxt etməli?”. Bu sualların həll olunması afferant sintezin 3 əsas komponentindən ibarətdir:

1. Dominant motivasiya;
2. Yaddaş;
3. Stimullar.

Bir ailədə böyüyən, eyni müəllimlərdən tərbiyə alan, bir mühitdə böyüyən doğma qardaş və bacılar çox vaxt müxtəlif olur. Çünki hər bir uşaq fərdi ruha (psixikaya) malikdir. Ona görə də hər uşağa valideyn və tərbiyəçilər fərdi yanaşmalıdırlar (Rumyanseva, 2009: 371). Hər bir uşaqda əmək tərbiyəsi zamanı həvəs yaratmaq vacibdir. Elə etmək lazımdır ki, uşaq gördüyü işdən həzz alsın və nəticəsini gördükdə sevinсин. Öz işinin nəticəsindən sevinmək hissi həyatda ən ali sevinc hissidir.

Motivasiya qıcıqlanması uşağın əsas daxili tələbatı əsasında formalaşır. İnsanın fəaliyyəti fərdin həm bioloji (aqlıq, qorxu), həm də sosial tələbatının təmin olunmasına əsaslanır. İnsanın sosial tələbatı əsas etibarlı ilə sosial mühitin amilləri ilə müəyyən olunur və özündə ümumi və xüsusi

təhsil, əmək kimi yaradıcılığa can atan motivləri birləşdirir. İnsan fəaliyyəti nəticəsində orqanizmin funksional sistemləri əsas sosial tələbata tabe olur. Real həyat vəziyyətində hər bir uşağın bir çox daxili tələbatı olur. Bu, yeni biliklər almaq arzusu, müxtəlif məsələləri həll etmək istəyi, evdə müəyyən işləri yerinə yetirmək və s. (Maksimova, 2000: 58) ola bilər. Yuxarı məktəb yaşlı uşaqlar bunlara hansı ardıcılıqla və necə nail olmağı dəqiq təsəvvür edirlər.

Uşaqların əmək tərbiyəsində bir sıra gigiyenik tələblərə əməl olunmalıdır. Buna aşağıdakı fizioloji-gigiyenik prinsiplər aiddir:

1. Əmək vərdişlərinə yiyələnmənin və təşkil edilməsinin sistemliyi;
2. Əmək fəaliyyətinin xarakterinin və onun qurulmasının yaş, cinsi xüsusiyyətlərə və sağlamlıq vəziyyətinə uyğun gəlməsi;
3. Uşaq orqanizminə məşq təsiri göstərən fiziki və başqa növ yüklənmənin tədricən artırılması;
4. Əmək təliminin səmərəli rejimi;
5. Uşaq orqanizmi üçün təhlükəsiz münbit sanitariya-gigiyenik şəraitin yaradılması.

Nəticə

Uşaqların əmək tərbiyəsi onlarda başqasının əməyinə, ilk növbədə valideynlərinin zəhmətinə hörmət və qiymət verməsi, onların zərərli vərdişlərdən, pis əməllərdən uzaq olmasına səbəb olur, halal və haram bilmək kimi kefiyyətləri tərbiyə edir.

Ədəbiyyat

1. Kuçma, V.P. (2010). Gigiena detey i podrostkov.- Moskva “QEOTAR-Media”, 472 c.
2. Pxiodko, İ.V., Chertisheva, E.L., Lebed, V.A., Barykina, N.V. (2010). Gigiena detey i podrostkov.- Rostov na Donu “Feniks”, 312 c.
3. Ananyev, N.A., Vishnevskaya, E.L. (1991). Rukovodstva dlya sredneqo meditsinskoqo personala shkol.- Moskva “Meditsina”, 253 c.
4. Maksimova, V.S., Sitnikov, Y.Q., (2000). Meditsinskoe obsledovanie detey doshkolnogo i shkolnogo vozrasta s ispolzovaniem skrining testov. -Moskva “VUNMS”, 312 c.
5. Stepanova, L.A., Yanenko, V.F. Feldsher obrazavatelnyx uchrejeniy.- Rostov na Donu, “Feniks”, 256 c.
6. Qarayev, M.A. (2016). Pedaqoji fiziologiya. Dərs vəsaiti, Bakı, “Plitex” MMS, 371 s.
7. Rumyantseva, G.İ. (2009). Gigiena: uchebnyk. – Moskva, “QEOTAP- Media”, 608 c.
8. Maksimova, V.S., Sitnikov, Y.Q. (2000). Otsenka nervno-psixicheskogo razvitiya detey razlichnyx vozrastnyx qrup.- Moskva “VUNMS”, 345 s.

Göndərildi: 21.12.2023

Qəbul edildi: 15.02.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/30/66-69>

Aynur Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
mehribanks@mail.ru

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA AQRAR SIĞORTANIN VƏZİYYƏTİ

Xülasə

Aqrar sahədə istehsal özünün səciyyəvi xüsusiyyətlərinə rəğmən böyük risklərlə bağlıdır. Son zamanlar baş verən sahənin sənayeləşdirilməsi və texnoloji dəyişikliklər, iqlim dəyişiklikləri sahəni daha da riskli etmişdir. Bu səbəbdən zaman keçdikcə aqrar sahənin sığorta müdafiəsinə olan tələbatı daha da artmışdır. Məqalədə Azərbaycanda aqrar sığortanın vəziyyətinə baxılmışdır. Aqrar sahənin sığorta müdafiəsinə olan tələbatı əsaslandırılmış, ölkədə bu məsələlərin müasir vəziyyəti təhlil edilmişdir. Aqrar sığorta fondunun həyata keçirdiyi sığorta müdafiəsi proqramları kənd təsərrüfatının bitkiçilik və heyvandarlıq sahələrini əhatə edir. Aqrar sahədə kənd təsərrüfatı heyvanlarının sığortası və kənd təsərrüfatı bitkiləri məhsullarının sığortası həyata keçirilir. Ölkənin bitkiçilik sahəsində 41 adda bitkiçilik məhsulları, kənd təsərrüfatı heyvanları: iri buynuzlu və xırda buynuzlu mal-qara aqrar sığorta ilə əhatə olunur. Aqrar sığorta bazarının həcmi ildən ilə artır.

Açar sözlər: risk, sığorta, sığorta məhsulu, sığorta xidməti, sığorta haqqları, sığorta ödənişləri, sığorta bazarı

Aynur Mammadova
Azerbaijan State Agrarian University
mehribanks@mail.ru

The state of agrarian insurance in the Republic of Azerbaijan

Abstract

Production in the agrarian field, despite its specific features, is associated with great risks. Recent industrialization and technological changes of the field, climate changes have made the field even more risky. For this reason, the demand for insurance protection of the agricultural sector has increased over time. The article examines the state of agricultural insurance in Azerbaijan. The demand for insurance protection of the agrarian sector has been substantiated, and the current situation of these issues in the country has been analyzed. The insurance protection programs carried out by the Agrarian Insurance Fund cover the crop and livestock sectors of agriculture. insurance of agricultural animals and insurance of agricultural crops are carried out in the agrarian area. 41 types of agricultural products, agricultural animals: large and small horned cattle are covered by agricultural insurance in the field of agriculture of the country. The size of the agricultural insurance market is increasing year by year.

Keywords: risk, insurance, insurance product, insurance service, insurance fees, insurance payments, insurance market

Giriş

Kənd təsərrüfatı istehsalı hər zaman böyük risklərlə bağlıdır. Bu, sahənin təbii-iqlim və hava şəraitindən asılılığı və burada istehsal vasitələri qismində canlı orqanizmlərdən istifadə ilə əlaqədardır. XX əsrin ortalarında kənd təsərrüfatında sənayeləşdirmə və texnoloji dəyişikliklər prosesi başladığı zamandan onsuz da riskli olan sahədə risklər daha da artmışdır. İqlim dəyişikliyi, gübrələrin, herbisid və pestisidlərin torpağa və bitkilərə təsiri və digər amillər fermerlərin itkiləri riskini daha da artırır. Bu çağırışlara cavab olaraq inkişaf etmiş ölkələrin çoxunda kənd təsərrüfatının sığortalanması proqramları fəal şəkildə işlənilib hazırlanmağa və tətbiq edilməyə başlamışdır. Bu proqramlar kənd təsərrüfatında maliyyə sabitliyinin və ölkələrin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün əsas olmuşdur. Müasir zamanda da iqlim dəyişiklikləri, kənd

təsərrüfatının dayanıqlığı və fermerlərin itkilərə qarşı müdafiəsini təmin etmək üçün sığorta məhsulları və xidmətləri işlənilib hazırlanır və tətbiq edilir (Karanina, 2015: 230).

Aqrar istehsalçılara təqdim olunan sığorta xidmətləri kənd təsərrüfatı ilə bağlı müxtəlif sahələri və riskləri əhatə edir. Bunlardan biri və demək olar ki, kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıları arasında ən populyar olanı kənd təsərrüfatı məhsullarının sığortalanmasıdır. Bu sığorta xidməti kənd təsərrüfatı bitkilərinin quraqlıq, sel, su basma, donurma, xəstəliklər və digər təbii fəlakətlər kimi müxtəlif risklərdən müdafiəsi üçün təqdim olunur.

Digər sığorta xidməti kimi kənd təsərrüfatı heyvanlarının sığortasını göstərmək olar. Bu sığorta növü inəklər, qoyunlar, quşlar və donuzlar kimi kənd təsərrüfatı heyvanlarının xəstəlik, tələf olma, oğurlanma və zədələnməsi kimi müxtəlif risklərdən müdafiəsi üçün təqdim olunur.

Aqrar sığorta xidmətlərinin bir növü də kənd təsərrüfatına dəyən ziyanın sığortalanmasıdır. Fermerlər kənd təsərrüfatı təyinatlı tikililəri, maşın və avadanlıqları, digər maddi dəyərliləri yanğın, oğurlanma, xarab olma kimi müxtəlif risklərdən müdafiə etmək üçün sığortalaya bilirlər.

Kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının məsuliyyətinin sığortalanması da aqrar sığorta növlərinə aiddir. Bu sığorta növü fermerlərin üçüncü şəxslər qarşısında yarana biləcək məsuliyyətini sığortalayır. Bu məsuliyyət həmin şəxslərin fermada zərər çəkməsi və ya fermanın qonşuya ziyan vurması zamanı yaranır.

Sahə risklərinin sığortalanması. Bu sığorta növündə sığorta xidməti şərabçılıq, balıqçılıq, quşçuluq kimi emal sənayesi müəssisələrinə xas olan riskləri əhatə edir.

Təbii fəlakətlərdən sığortalanma. Bu güclü yağış, quraqlıq və ya temperatur dəyişməsi nəticəsində kənd təsərrüfatı bitkilərinə dəyən mənfi təsirə görə təbii fəlakətlərə qarşı daşınmaz əmlak obyektlərinin təqdim olunması proqramıdır.

Bu sığorta xidmətləri, maliyyə müdafiəsini və gələcəyə inamı təmin edərək fermerlə iş zamanı onların qarşılaşdıqları riskləri neytrallaşdırmağa kömək edəcəkdir.

Bu gün Azərbaycanda bütün dünyada olduğu kimi, iqlim şəraitinin dəyişməsi müşahidə edilir və bu səbəbdən də risklərin minimallaşdırılmasına ehtiyac yaranır. Həmin ehtiyacın ən səmərəli şəkildə ödənilməsi mexanizmlərindən biri isə aqrar sığorta sisteminin olmasıdır.

Aqrar sahədə istehsalat və istehsalçıların gəlirlərinə bir çox risk təsir edir. Lakin bu sektoru narahat edən risklərdən ən əsası qiymət dəyişkənliyinin və disparitetin səbəb olduğu qiymət riski və qeyri-müəyyənlik nəticəsində yaranan istehsal riskləridir.

Hal-hazırda Azərbaycanda bitkiçilik sahəsində kənd təsərrüfatı bitkiləri və çoxillik əkmələr sığortalanarkən sığorta obyektinə məhsul və onun yetişdirilməsinə sərf edilən xərclər olur. Bu zaman sığorta bütün bitki növlərinə şamil edilir: həm payızlıq bitkilərə, həm bağlara və üzümlüklərə, həm istixanalara və s. Bu zaman sığortanın həm könüllü, həm də icbari növlərindən istifadə edilir. Bu sahədə sığortalanmanın könüllü forması üstünlük təşkil edir. Müqavilənin bağlanması əsas şərtlərindən biri təsərrüfatların aqrotexniki tələblərə əməl etmələridir (İbrahimov, Hüseynov, Salahov, Abbasova: 178).

Bitkiçilikdə aqrar sığortanın predmeti qismində müxtəlif bitkiçilik məhsulları çıxış edir. Məsələn, dənli və dənli paxlalılarda dən sığortalanır; texniki bitkilərdə pambığın lifi sığortalanır; çayın yarpaqları; meyvə bitkilərinin meyvəsi, yem bitkilərinin bütün yaşıl hissəsi sığortalanır.

19 avqust 2019-cu il tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin sərəncamı ilə Azərbaycanın Aqrar sığorta fondu yaradılmışdır. Bu sərəncam ölkədə aqrar sahənin sığorta sisteminin təşkili və inkişaf etdirilməsi, bazar strukturunun formalaşdırılması və nəzarəti məqsədi ilə qəbul olunmuşdur. Fond tərəfindən sığorta haqlarının yığılmasına icazənin verilməsi barədə qanun 01.01.2020-ci il tarixində qüvvəyə minmişdir. Fondun 2022-ci il üzrə maliyyə hesabatına görə 2021-ci ildə Fondun xalis sığorta haqları 7,7 milyon manat, 2022-ci ildə isə 10 milyon manat olmuşdur. Təkrar sığortaçının payı çıxılmaqla zərərlər üzrə xərc müvafiq olaraq 78, 7 min manat və 2 milyon manat olmuşdur (3).

Azərbaycanda bitkiçilik sahəsində 41 adda bitkiçilik məhsulları aqrar sığorta ilə əhatə olunur. Bu məsələlər 17 dekabr 2019-cu ildə və 22 dekabr 2021-ci ildə qəbul edilmiş Nazirlər Kabinetinin 479 və 398 sayılı qərarları ilə tənzimlənir. Bu 41 adda məhsullar bir çox risklərdən, o cümlədən təbii fəlakət olan ildırım və doludan, leysan və seldən; qardan və şaxtadan; zəlzələ və torpaq

sürüşməsindən, qasırğa və fırtınadan, yanğından sığortalana bilərlər. Habelə üçüncü şəxslərin ziyan vuran hərəkətlərindən sığortalanırlar. Artıq sığorta haqqı müqabilində məhsulun miqdarı ilə bərabər, keyfiyyətində baş verən itkilər də sığortalanırlar.

Sığortanın həyata keçirilməsi məhsul istehsalçıları və sığorta şirkətləri arasında sığorta müqaviləsinin bağlanması ilə başlayır. Son zamanlar bu məsələyə Aqrar sığorta fondu baxır. Sığortalanan şəxs sığorta şirkətinin rəsmi saytına göstərilən tarixdə müraciət edir; elektron kənd təsərrüfatı informasiya sistemində qeydiyyatdan keçir və uyğun sığorta şirkətinə bununla bağlı müraciət edir. Sığortalananın təqdim etdiyi məlumatların doğruluğu müqayisə edilərək yoxlanıldıqdan sonra müqavilənin bağlanmasına razılıq verilir və sığortanın predmetinə müstəqil ekspert tərəfindən baxış keçirilir. Sığorta haqları birdəfəlik və ya hissə-hissə ödənilə bilər. Sığorta haqqının hesablanması üçün sığorta tarifi istifadə olunur. Sığorta tarifləri təminat verilən risklərdən və şərtsiz azadolma məbləğindən asılı olaraq bir neçə sığorta paketlərindən seçilir.

Aqrar sahədə sığorta münasibətləri bizim ölkədə dövlət tərəfindən tənzimlənir. Belə ki sığortanın 50%-i sığortalı tərəfindən ödənilirdi, 50%-i dövlət büdcəsindən ödənilir. Bu zaman sığorta haqqı birdəfəlik ödənilir. Əgər sığorta haqqının ödənilməsi müqavilədə hissə-hissə nəzərdə tutulsa, sığortalananın ödəməli olduğu hissənin ilk olaraq 25%-i ödənilir. Həmin gün aqrar sığorta haqqında müqavilə bağlanır. Sığorta hadisəsi baş verən zaman 24 saat ərzində onun barəsində məlumatlandırılmalı olanların hamısı məlumatlandırılır. Ekspertiza üçün müstəqil ekspert dəvət olunur və o, hadisəni qiymətləndirən rəy təqdim edir. Bu rəy əsasında ödəniş edilir və ya ödənişdən imtina edilir.

2020-ci ildə bitkiçilikdə ümumən 100 hektar ərazi sığortalanmışdır, 7 min manat sığorta haqqı yığılmışdır. 2021-ci ildə isə sığortalanan ərazi 350 min hektar təşkil edirdi, buradan yığılmış sığorta haqları isə tək-cə bitkiçilik məhsulları üzrə 7 milyon manata yaxın olmuşdur. 2022-ci ildə 420 min hektar əkin sahəsi, yəni ümumi əkin sahəsinin 25 faizinə qədər, Aqrar Sığorta Fondu hesabına sığortalanmışdır. Aqrar Sığorta Fondunun etdiyi sığorta ödənişlərinin məbləği isə 2,4 milyon manat olmuşdur. 2023-cü ildə sığorta hadisələri daha çox olduğundan sığorta ödənişlərinin məbləği də daha çox olacaqdır. Qarşıdan gələn illərdə aqrar sığortaya yeni risklər əlavə ediləcəyi proqnozlaşdırılır.

Aqrar sığorta fondunun məlumatlarından aşkar olur ki, 2021-2022-ci illərdə bitkiçilik sahəsi üzrə 55 mindən çox sığorta müqaviləsi bağlanmışdır. 2022-ci ildə 2021-ci ilə müqayisədə sığorta bazarında artım müşahidə edilir. 2021-ci ildə kənd təsərrüfatı bitkiləri məhsullarının sığortası üzrə 6171,0 min manat sığorta haqları toplanmışdır, 28,7 min manat sığorta ödənişləri edilmişdir, 2022-ci ildə isə 9209,0 min manat sığorta haqları toplanmışdır, 1679,6 min manat məbləğində isə sığorta ödənişləri edilmişdir. Sığorta ödənişlərindəki artım 58,5 dəfə daha çox gözə çarpır.

Heyvandarlıq sahəsinin sığorta müdafiəsinə burada əsas istehsal vasitəsi hesab olunan kənd təsərrüfatı heyvanları cəlb olunur. Bu zaman sığorta “heyvanların ölməsi, məhv olması və məcburiyyət qarşısında kəsilməsi nəticəsində dəyən zərərin ödənilməsinə, təbii fəlakət və digər əlverişli olmayan hadisələr nəticəsində heyvandarlıq məhsullarının azalması ilə əlaqədar kompensasiyaların ödənilməsinə yönəldilmişdir” (İbrahimov, Hüseynov, Salahov, Abbasova: 182).

Nazirlər Kabinetinin qərarlarına əsasən, ölkənin heyvandarlıq sahəsində aqrar sığorta hazırda aşağıdakı heyvandarlıq məhsullarını əhatə edir: 11-ci gündən 7 yaşa qədər südlük mal-qara (inəklər və camışlar); 11-ci gündən 3 yaşa qədər ətlük mal-qara (danalar); 11-ci gündən 5 yaşa qədər xırdabuynuzlu heyvanlar (qoyun və keçilər) (Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qəraları, 2019, 2021).

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2006-cı il 7 mart tarixli 65 nömrəli və 2007-ci il 16 aprel tarixli 66 nömrəli Qərarlarında heyvandarlıq sahəsində sığortalanan risklərin siyahısı təsdiq edilmişdir. Bunlara karantin və xüsusi təhlükəli yoluxucu xəstəliklərin siyahısına daxil olan xəstəliklər istisna olmaqla, digər yoluxucu xəstəliklər; ilan və ya həşərat sancması; zəhərli otlar və ya yemlərdən zəhərlənmə; kimyəvi maddələrin təsirindən zəhərlənmə; təbii fəlakətlər (zəlzələ, torpaq sürüşməsi, qasırğa, fırtına və dolu); yanğı; vəhşi heyvanların hücumu; üçüncü şəxslərin hərəkətləri; əlavə sığorta haqqı ödəməklə nəzərdə tutulmuş risklərlə yanaşı oğurluq, soyğunçuluq və quldurluq yolu ilə əldə edilməsi nəticəsində dəymiş zərər aid edilmişdir.

Bu zaman sığorta haqqı iki hissədən ibarət ola bilər: sığortalı tərəfindən ödənilən hissə 50 faiz və dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına ödənilən hissə 50 faiz. Sığorta müqaviləsində başqa hal nəzərdə tutulmadığı halda, sığorta haqqı bir dəfəyə ödənilir.

Kənd təsərrüfatında istehsal məqsədiylə yetişdirilən mal-qara və digər heyvanların sığortası üzrə aqrar sığorta məhsuluna və sığorta xidmətlərinə dair şərtlər Aqrar Sığorta Fondunun İdarə Heyəti tərəfindən 2021-ci il 30 dekabr tarixli 26/21 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmişdir.

2021-ci ildə kənd təsərrüfatı heyvanlarının sığortası üzrə 6408,0 min manat sığorta haqları toplanmışdır, 574,6 min manat məbləğində sığorta ödənişləri edilmişdir. 2022-ci ildə müvafiq olaraq 5598,1 min manat və 1085,4 min manat olmuşdur. burada sığorta ödənişləri üzrə artım 2 dəfəyə yaxın olmuşdur (10).

Nəticə

Apardığımız tədqiqat nəticəsində aşkar edilmişdir ki, son üç ildə ölkəmizdə aqrar sığorta sahəsində xeyli işlər görülmüşdür. Sığortaya cəlb olunan risklərin, sığorta xidmətlərinin sayı artmış, onların təqdim olunması qaydaları daha da təkmilləşdirilmişdir.

Ölkəmizdə aqrar sahənin sığortalanmasının təşviqi məqsədiylə dövlət kənd təsərrüfatında sığortanı stimullaşdırır. Bu məqsədlə dövlət aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirir:

1. Dövlət tərəfindən sığortalamaya yardım şərtləri və qaydaları işlənilib hazırlanır və tətbiq edilir;
2. Sığorta və dövlət yardımına məruz qalacaq obyektlər, sığortalanacaq risklər və sığorta tarifləri müəyyən edilir;
3. Sığorta haqqının hansı hissəsinin büdcə vəsaiti hesabına ödəniləcəyi müəyyənləşdirilir;
4. Dövlət yardımı hesabına aparılan sığorta işləri üzrə sığortalananların sığortaçıları üzrə hesabatı aparılır.

Ədəbiyyat

1. Karanina, Y.V. (2015). Finansy: uchebnik. – Kirov: FQBOUΦ VO «VyatQU», 230 c.
2. İbrahimov, E.R., Hüseyinov, M.C., Salahov, E.A., Abbasova, Y.Ə. (2018). Sığorta işi. 178 s.
3. <https://asf.gov.az/>
4. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 19 avqust 2019-cu il tarixli sərəncamı.
5. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 479 sayılı qərarı, Bakı, 17 dekabr 2019-cu il.
6. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 398 sayılı qərarı, Bakı, 22 dekabr 2021-ci il.
7. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 65 sayılı Qərarı, Bakı, 7 mart 2006-cı il.
8. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 66 sayılı Qərarı, Bakı, 16 aprel 2007-ci il.
9. Medvedev S.N., Kuznetsova T.F. (2017). Finansy: Uchebnoye posobiye. SPbQUAP, 357 c.
10. <https://www.cbar.az/>

Göndərildi: 15.12.2023

Qəbul edildi: 16.02.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/30/70-74>

Məhriyyə Hacıyeva
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin
nəzdində İnşaat kolleci
meri.qadjizade@mail.ru

TƏHSİL PROSESİNDƏ İKT-NİN İSTİFADƏSİ VƏ TƏTBİQİNƏ DAİR YANAŞMALAR

Xülasə

XX əsrin ikinci yarısında bəşəriyyətin inkişafında yeni bir mərhələyə - sənaye cəmiyyətindən informasiya (postindustrial) cəmiyyətinə keçid oldu. Bu keçidi təmin edən cəmiyyətin inkişaf mərhələsinin ən vacib xüsusiyyəti onun informasiyalaşdırılmasıdır. Müasir informasiya cəmiyyətində sivilizasiyanın inkişafının əsasını informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından geniş istifadə olunduğu informasiya prosesləri təşkil edir. İnsan fəaliyyətinin bütün sahələrində informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi qlobal informasiyalaşdırılma prosesinin yaranmasına və inkişafına kömək etmişdir. Təhsil sistemi, günümüz informasiya cəmiyyətinin ən əhəmiyyətli tələblərindən biri olan müasir informasiya kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) tətbiqi ilə ciddi dərəcədə əlaqəlidir. Həqiqətən, dünya üzrə qlobal nailiyyətlərə nail olmaq və rəqabətdə qalmaq üçün ölkələr arasında İKT-dən səmərəli şəkildə istifadə etmək çox vacibdir. Bu anlamda təhsil sahəsi də informasiyalaşma prosesini sürətləndirir və inkişaf etdirir. Müstəqil ekspertlərin mülahizəsinə görə, Azərbaycanın təhsil sistemi digər sahələri üstələyir, çünki İKT-dən istifadə edilməsi və çoxşaxəlilik bacarığı ilə fərqlənir. Bu məqalədə, informasiya texnologiyalarının təhsil prosesində göstərdiyi təsir və müxtəlif ölkələrdə tətbiq edilən texnologiya və metodlar ətrafı şəkildə araşdırılır.

Açar sözlər: *təhsil sistemi, elektron təhsil, informasiya texnologiyaları, müasir informasiya kommunikasiya texnologiyaları, elektron məktəb, informasiya cəmiyyəti*

Məhriyyə Hacıyeva
Construction College under AUAC
meri.qadjizade@mail.ru

Approaches to the use and application of ICT in the educational process

Abstract

In the second half of the 20th century, humanity transitioned from an industrial society to an information (post-industrial) society, marking a new stage in its development. The most crucial characteristic of this developmental stage is its informatization. In the contemporary information society, the development of civilization is primarily shaped by information and communication technologies, constituting the processes of information. The application of information and communication technologies in all spheres of human activity has contributed to the creation and development of the global informatization process. The education system is significantly relevant today with the application of modern Information and Communication Technologies (ICT), which is one of the essential requirements of the contemporary information society. Indeed, effectively utilizing ICT is crucial for countries worldwide to achieve global success and remain competitive. In this regard, the field of education accelerates and develops the process of digitalization. According to independent experts, Azerbaijan's education system stands out from other areas due to its effective use of ICT and adaptability. This article explores in detail the impact of information technologies on the education process and investigates the various technologies and methods applied in education in different countries.

Keywords: *education system, e-learning, information technology, modern information and communication technologies, e-school, information society*

Giriş

Müasir dünyada elmi və texnoloji inkişaf bir tərəfdən yeni təhsil ehtiyacları yaratmaqda, digər bir tərəfdən də təhsil tətbiqlərinə yeni imkanlar təqdim etməkdədir. Bu imkanların başında, şübhəsiz, kompyuter ilk sıralarda gəlir. Kompyuter ilk əvvəllər hərbi məqsədlər üçün yaradılsa da, sonralar ictimai həyatın bir çox sahəsində istifadə edilməyə başlanmış, hətta gündəlik həyatın ayrılmaz bir parçası halına gəlmişdir. Kompyuterin ilk yaranması müxtəlif mərhələlərdən keçmiş və 1946-cı ildə universal adlı kompyuter yaradılmışdır. Dünyanın bir çox ölkələri bir neçə illərdir ki, bu sahədə bir sıra uğurlu addımlar atmışdır. Məsələn, ABŞ-da kompyuter texnologiyasından əsasən 60-70-ci illərdən geniş istifadə edilməyə başlamışdır, ictimai həyatın müxtəlif sahəsində istifadə olunmağa başlamışdır. Bu sahədə digər Avropa ölkələri öndə gedən ölkələr sırasındadır.

İnklüziv cəmiyyətin formalaşmasının əsas şərtlərindən biri, hər bir insanın öz məxsusi potensialının formalaşması və inkişafına nail olmağında əhəmiyyətli rolu olan məktəblərin və təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün effektiv strategiyanın hazırlanması və həyata keçirilməsidir. İnklüziv təhsil, sağlam və sağlamlıq vəziyyətindən asılı olmayaraq cəmiyyətin bütün üzvlərini fəal şəkildə cəmiyyətə qoşan bir prosesdir. Sosial inklüziya, fərdin və ya qrupun ictimaiyyətə aid olma hissini gücləndirir və sosial inteqrasiyaya nail olmağa kömək edir. Araşdırmalar, müxtəlif ölkələrdə xüsusi təhsil tələbatı olan uşaqların ümumi təhsil sistemində daxil edilməsi prosesinin konkret sosial-mədəni şərait və siyasi iradə ilə əlaqəli olduğunu göstərir. Dünya üzrə bir çox ölkədə inklüziv cəmiyyətin qurulması və inklüziv təhsilin inkişafı üçün tədbirlər həyata keçirilir (Mahmudova, Qurbanova, 2020: 38).

Azərbaycanda texnologiyanın təhsildə rolu

Artıq bir neçə ildir Azərbaycanda da kompyuter texnologiyasından geniş istifadə edilməyə başlamışdır. Azərbaycanın Avropaya inteqrasiyasından sonra bu sahədə işlər daha da gücləndirildi. Bu, təxminən, 2000-cil ildən bu günə kimi dövrü əhatə edir. İlk əvvəllər kompyuter sahəsində çox az biliklər var idi. Lakin illər keçdikcə bu sahədə geniş biliklər əldə edildi. Yaşadığımız dövrdə kompyuter texnologiyasının təhsildə rolu çox genişdir. Beləliklə, dünyada, o cümlədən Azərbaycanda istər universitetlərdə, istərsə də məktəblərdə və digər təhsil ocaqlarında artıq bir çox dərslər kompyuterlə idarə olunur. Bu sahədə ilk vasitə kimi internetdən istifadə olunur.

Əslində, internetdən qısa və lakonik informasiyaların oxunması daha məqsədə uyğundur. Təbiidir ki, hər hansısa bir romanı internetdə oxumaq qeyri-mümkün deyil. Bugünkü dövrdə internetdə əyləncəli saytların zənginliyi, lakin maarifləndirici məlumatların kasıblığı internetə əyləncə vasitəsi kimi baxanların sayını artırır. Lakin internet təkcə əyləncə vasitəsi deyil, həmçinin ən geniş yayılmış informasiya vasitəsidir (9).

Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin təsdiq etdiyi Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı Proqramı (2005-2007-ci illər) bu prosesi ölkədə başlatmışdır (Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı Proqramı, 2005-2007-ci illər, 2005). Bundan sonra, ölkə başçısı tərəfindən qəbul edilmiş 2008-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması üzrə Dövlət Proqramı, İKT-dən istifadə edərək ölkədə beynəlxalq standartlara uyğun yeni təhsil modelinin qurulmasını və təhsil sisteminin dünya təhsil məkanına inteqrasiya edilməsini əsas məqsəd kimi qarşıya qoymuşdur (2008-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması üzrə Dövlət Proqramı, 2008). Dünya təcrübəsi, İKT-dən istifadə edərək qurulan müasir təhsil modelinin məktəb pedaqoji heyəti üçün yeni tələblər və vəzifələr təyin etdiyini göstərir. İKT-nin tədris prosesində istifadəsi, tədrisdə nailiyyətlərin artırılmasında bir üsul kimi fəaliyyət göstərir. İKT, təhsil sahəsində olduğu kimi, müəllimin yaradıcı şəxsiyyətinin inkişafına da kömək edir (Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2010-2012-ci illər üçün Dövlət Proqramı).

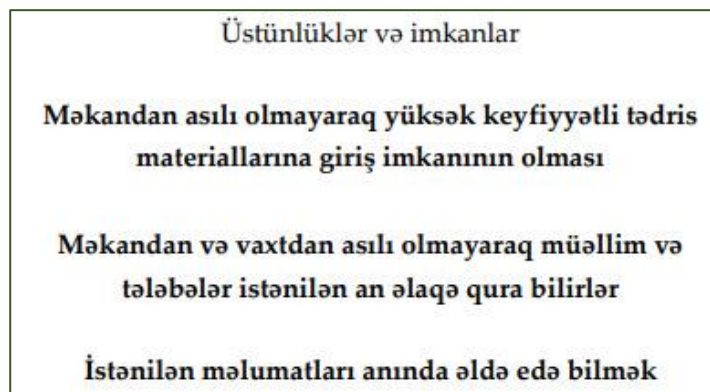
İKT, ünsiyyət, təhsil və özünü reallaşdırmağa yardım edir və eyni zamanda, insanın biliklərə olan tələbatını yerinə yetirməyə kömək edir. İKT-nin təhsil prosesində tətbiqi, tədrisin səmərəliliyini artırmağa, müəllimləri keçmiş tədris metodlarından azad etməyə, tədris materiallarını vizuallaşdırmağa və əks əlaqə formalarını təkmilləşdirməyə yardım edir (Abdullayev, Abasova, 2014: 166).

Xarici ölkələrdə texnologiyanın təhsildə rolu

YUNESKO-nun apardığı araşdırmada İKT-nin təhsil sistemində tətbiq edilməsinə görə Asiya və Sakit okeanı ölkələri əsas üç qrupa bölünür. Təkmilləşmiş İKT-nin təhsilə cəlb olunduğu Avstraliya, Koreya Respublikası, Sinqapur kimi inkişaf etmiş ölkələr birinci qrupa aid edilir. Bu ölkələrdə, demək olar ki, bütün sinif otaqları kompyuterlər və digər İKT alətləri ilə təmin olunub, hər tələbəyə düşən kompyuter sayı yüksəkdir, internet ilə təmin olunma problemi yoxdur, tədris proqramları ilə bağlı islahatlar həyata keçirilib, tədris fəaliyyətləri adətən İnternet vasitəsi ilə həyata keçirilir. Çin, Hindistan, Yaponiya, Malayziya, Filippin, Tayland kimi ölkələrin daxil olduğu ikinci qrupda müxtəlif İKT siyasətləri formalaşdırılıb, lakin sistemə tam inteqrasiya olunmayıb. Üçüncü qrupda bu iş hələ təzə başlayıb və pilot layihələr həyata keçirilir. Həyata keçiriləcək olan çox iş var və İKT infrastrukturunu və tətbiqi məhduddur.

Ali təhsildə İKT. İKT-nin təhsildə ən geniş halda istifadə olunması qiyabi və distant təhsil öyrənmə institutlarının yaradılması ilə ali təhsil sahəsində baş vermişdir. Bu institutlar qurularkən müəllim və öyrənən arasında olan məsafə fərqlinin müxtəlif texnoloji alətlər vasitəsilə heçə endirilərək tələbələrə materialların çatdırılması məsələsi üzərində qurulub. Bunların çoxu Birləşmiş Krallığın Açıq Universitet modelini əsas götürürlər və Asiyanın Cənub, Şərq və Cənub-Şərq hissəsində və Sakit okean ölkələrində belə institutlara rast gəlmək olar.

Vaxt və məkan kimi ənənəvi məhdudiyyətləri qıraraq və uzaq məsafələrə qədər genişləndirilərək məktəbdən kənar təhsildə İKT-nin tətbiq edilməsi savadlanma və baza təhsili, qabiliyyətlərin inkişaf etdirilməsi kimi sahələri əhatə edirdi. Bu gün məktəbdən kənar təhsil termini gənclərin və yaşlıların dəyişən mühitdə qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək anlayışının tərkib hissəsidir. Bu artıq baza təhsili səviyyəsini də aşır və öyrənən şəxsin demoqrafik və sosial iqtisadi vəziyyətlərdə ehtiyac və maraqları əsasında fərqli ölçülərdə ələ alınır. İnkişaf edən ölkələr üçün məktəbdən kənar təhsil üçün ənənəvi anlayış hələ də davam edir. Məsələn, savadlanma proqramlarında həmişə müəllim və öyrənənlər qarşı-qarşıya olub. Radio və televizordan başqa infrastruktur və qaynaqların çatışmaması ucbatından savadlanma proqramlarında İKT çox tətbiq edilə bilmirdi. Lakin artıq bunun dəyişməsi haqqında sübutlar var (şəkil 1).

Şəkil 1. İKT-nin təhsildə tətbiq edilməsinin üstünlükləri və imkanları

Nəhayət, nə qədər ki, İKT-nin təhsil üçün yaratdığı imkanlar geniş olduğu üçün texnologiyalar iqtisadi, sosial səbəblərdən məktəbə gedə bilməyən uşaq və yaşlıların ehtiyaclarını qarşılamaq üçün əhəmiyyətli rol oynayıb, onlar əvəz edilməyəcək (Usha, Rüstəmov, Seyidzadə, Sadıqlı, 2015: 74-75).

Təhsil sahəsində iştirak edən daxili və xarici tərəflərin (dövlət, cəmiyyət, işəgötürənlər, tələbələrin ailələri, tələbələr, müəllimlər, xidməti heyət) gözləntiləri və tələbləri, təhsil prosesinin keyfiyyətini təyin edən əsas faktorlardandır. S.E.Şişov və V.A.Kalneya (2000) tərəfindən təqdim edilən tərifə görə, təhsilin keyfiyyəti, iştirakçıların gözləntiləri və təhsil müəssisələrinin təklif etdiyi xidmətlərdən nə qədər razı olduğu ilə əlaqəlidir. Keyfiyyət anlayışının müxtəlif izahlarını təhlil edərək, əsaslandırılmağa nail olan bu yanaşmanın əhəmiyyətli xüsusiyyətləri arasında təhsil sistemi

fəaliyyətinin hədəfləri ilə qarşılıqlı əlaqə, keyfiyyətin çoxölçülülük və çoxamillik prinsipi və təhsil sisteminin keyfiyyətinin müxtəlif aspektlərinin müzakirəsində asılılıq sayıla bilər. Avropada tez-tez istifadə olunan “keyfiyyətin təminatı” termini, qiymətləndirmə, təkmilləşdirmə, axtarış və qərar qəbul etmə mərhələlərinə daxil olmaqla dövrülük və təkmilləşdirilmə istiqamətli bir təminat sisteminə istinad edir (Abdullayev, Abasova, 2014: 167).

Avropa ölkələrində (Böyük Britaniya, Danimarka, Niderland, Norveç, Finlandiya, İsveç) və ABŞ-da təhsil prosesinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi sistemi.

Ali təhsil sistemində keyfiyyətin təyin olunması problemlərinə marağın və diqqətin gücləndirilməsi yalnız ayrı-ayrı Avropa ölkələrində deyil, həm də bütövlükdə, Avropa İttifaqı üçün tipikdir. Təhsil prosesinin keyfiyyətinin konsepsiyası bir çox Avropa ölkələrində artıq 80-ci illərin başlanğıcında diqqəti özünə cəlb etməyə başlamışdır. 1984-cü ildə Böyük Britaniyada R. Joseph “təhsil sisteminin qiymətləndirilməsi vaxtı əsas obyektlərlə yanaşı keyfiyyət” və “kapital qoyuluşu olmalıdır” fikrini söyləmişdir. Həmin il Fransada keyfiyyət üzrə Milli Komitə yaradılmışdır. 1985-ci ildə Niderlandda “Ali təhsil: muxtariyyət və keyfiyyət” adlı hökumət sənədi dərc edilmişdir. Bir sıra başqa ölkələr ali təhsil strukturuna keyfiyyət sisteminin tətbiqi mövzusunda müzakirələrə başlamışdır. Beləliklə, Qərbi Avropa ali təhsil sisteminin, onun inkişafına və dəstəyinə xərclərin artımının genişlənməsi ona gətirir ki, təhsil müəssisələri onlara sərf edilən kapital qoyuluşlarına bəraət qazandırmaq üçün, həqiqətən də, mütəxəssislərin keyfiyyətli hazırlıq səviyyəsini göstərmək ehtiyacı qarşısında durur. Britaniya yanaşmasında isə universitetlər öz inkişafında və nəzarət növlərinin seçimində müstəqildirlər. Bu, onunla əlaqədardır ki, Böyük Britaniyada ali təhsil sistemi dövlət maliyyəsindən az asılıdır.

İnformasiya texnologiyaları həm tədris, həm də tədris prosesini asanlaşdırdı. Sınıfdə informasiya texnologiyalarından istifadə uzun, darıxdırıcı mühazirələr oxumağın ənənəvi üsullarını geridə qoydu. Bundan istifadə edərək müəllimlər şagirdləri maraqlandıracaq və bütün anlayışları daha yaxşı başa düşmələrinə kömək edəcək maraqlı audio və vizual təqdimatlar yarada bilərlər. Bundan əlavə, belə bir metodologiya tələbələr və müəllimlər arasında interaktiv dərslərə səbəb ola bilər (Shatri, 2020: 427).

İnformasiya texnologiyaları müəllimlərə və rəhbərliyə sınıfdəki bütün şagirdləri izləməyə kömək edir. İnformasiya texnologiyaları məktəb rəhbərliyi və müəllimlər tərəfindən ayrı-ayrı şagirdlərin fəaliyyətini izləmək üçün istifadə edilə bilən müxtəlif alət və tətbiqetmələrə səbəb oldu və valideynlər də övladlarının nailiyyətlərindən xəbərdar ola bilərlər. Bu texnologiya müəllimlər üçün şagirdlərə zəif mövzularında kömək etmək və onlara bir az əlavə vaxt və qeydlər vermək üçün də faydalı ola bilər (Hadibandhu, 2020: 3217).

Şəkil 2. Elektron təhsil

Nəticə

Təhsilin informasiyalaşdırılması son onilliklərin geniş miqyaslı yeniliklərindən biridir. Müasir informasiya texnologiyalarının təhsil sahəsinə daxil olması müəllimlərə təhsilin məzmunu, metodları və təşkilati formalarını keyfiyyətə dəyişdirməyə imkan verir. Bu texnologiyaların

təhsildə məqsədi informasiya cəmiyyətində tələbələrin intellektual bacarıqlarını artırmaq, təhsil sisteminin bütün səviyyələrində humanistləşdirmək, fərdiləşdirmək, təlim prosesini intensivləşdirmək və təhsilin keyfiyyətini yüksəltməkdir. Bundan əlavə, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə təhsil sahəsində idarəetmə prosesini optimallaşdırmağa imkan verir (10).

Beləliklə, cəmiyyətin informasiyalaşdırılması və bununla əlaqədar kompüter texnologiyalarının geniş tətbiqi təhsilin məzmununa əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir, tədris prosesinin iştirakçılarını yeni texniki tədris vasitələri ilə təmin edir və təhsilin həlli üçün avtomatlaşdırılmış informasiya sistemlərinin yaradılmasına təkan verir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı Proqramı, 2005-2007-ci illər, 2005.
2. 2008-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması üzrə Dövlət Proqramı, 2008.
3. Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2010-2012-ci illər üçün Dövlət Proqramı.
4. Abdullayev, S., Abasova, S. (2014). Təhsil prosesində İKT-nin tətbiqinə və keyfiyyətinə sistemli yanaşma prinsipləri haqqında "Elektron dövlət quruculuğu problemləri" I Respublika elmi-praktiki konfransı, s.166-169.
5. Mahmudova, R.Ş., Qurbanova, K.Ş. (2020). İnküziv təhsildə ikt-nin tətbiqi məsələləri. *İnformasiya cəmiyyəti problemləri*, №1, s.38-45.
6. Usha, R.V.R., Rüstəmov, A., Seyidzadə, E., Sadıqlı, A. (2015). *İnkişaf üçün İKT-nin tətbiqi (dərs vəsaiti)*, Qafqaz Universiteti nəşri, Bakı, 185 s.
7. Hadibandhu, B. (2020). Role of information technology in education system. *International Journal of Creative Research Thoughts*, pp.3215-3221.
8. Shatri, Z.G. (2020). Advantages and Disadvantages of Using Information Technology in Learning Process of Students. *Journal of Turkish Science Education*, 17(3), pp.420-428.
9. <https://celt.az/informasiya-texnologiyalarinin-t%C9%99hsild%C9%99-rolu/>
10. <https://www.geostrategiya.az/news.php?id=179>

Göndərildi: 20.12.2023

Qəbul edildi: 19.02.2024

TEXNİKA ELMLƏRİ TECHNICAL SCIENCES

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/30/75-79>

Aytəkin Fərzəliyeva
Azərbaycan, Sumqayıt
aytekinferzaliyeva284@gmail.com

FİBER OPTİK RABİTƏ SİSTEMİNİN İNKİŞAFI, TƏRKİBİ VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Fiber optik rabitə müasir rabitə şəbəkələrinin əsas ötürmə vasitəsidir. Onun inkişaf tarixi cəmi bir və ya iki onillikdir. O, üç nəsəl yaşayıb: qısa dalğalı multimod lifi, uzun dalğalı multimod lifi və uzun dalğalı tək rejimli lifi. Optik lif rabitəsindən istifadə rabitə tarixində əsas dəyişiklikdir. Hazırda Çinin fiber optik rabitəsi praktiki mərhələyə qədəm qoyub. Bundan əlavə, bir çox ölkələr artıq kabel rabitə xətləri çəkməyəcəklərini və optik lifli rabitənin inkişafına sadıq olduqlarını bəyan ediblər.

Fiber optik rabitə adlanan, rabitə məqsədlərinə çatmaq üçün məlumat daşıyan işıq dalğalarını ötürmək üçün optik lifdən istifadə edir. Işıq dalğasının informasiya daşıyıcısına çevrilməsi üçün o, modulyasiya edilməlidir və informasiya qəbuledici tərəfdəki işıq dalğasından aşkar edilir. Bir texnologiya olaraq, Fiber optik rabitənin 30-40 illik tarixi var, lakin dünya kommunikasiyasının simasını tamamilə dəyişdi və onun gələcək inkişafı ölçüyəgəlməzdir.

Açar sözlər: *fiber optik rabitə, optik lif, fiber optik kabel, analoq veriliş sistemi, kabel televiziya*

Aytəkin Fərzəliyeva
Azərbaycan, Sumqayıt
aytekinferzaliyeva284@gmail.com

Development, composition and characteristics of fiber optic communication system

Abstract

Fiber optic communication is the main means of transmission of modern communication networks. Its development history is only one or two decades. It has lived through three generations: short-wavelength multimode fiber, long-wavelength multimode fiber, and long-wavelength single-mode fiber. The use of optical fiber communication is a major change in the history of communication. At present, China's fiber optic communication has entered the practical stage. In addition, many countries have declared that they will no longer build cable communication lines and are committed to the development of fiber optic communication.

Fiber optic communication uses optical fiber to transmit information-carrying light waves to achieve communication purposes. In order for the light wave to become an information carrier, it must be modulated, and the information is detected from the light wave at the receiving end. As a technology, fiber optic communication has a history of 30-40 years, but it has completely changed the face of world communication, and its future development is immeasurable.

Keywords: *fiber optic communication, optical fiber, fiber optic cable, analog broadcasting system, cable television*

Giriş

Fiber optika, şüşə və ya plastıkdən olan lifli çubuqlar vasitəsilə işığın ötürülməsi deməkdir. Işıq daxili əks proses ilə hərəkətdə olur. Çubuğun və ya kabelin əsas mühiti nüvəni əhatə edən materialdan daha çox əks olunur. Fiber optik kabellərdən səs, şəkillər və digər məlumatları işıq

sürətinə yaxın ötürmək üçün istifadə edilir. Fiber optik rabitə üsulları və icad olunan materiallar fiber optiklərin ticarəti üçün qapı açdı. Şəhərlərarası telefon xidmətindən başlamış internetə qədər endoskop, fiber optiklər müasir həyatımızın ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Optik lifli rabitə xətləri (OLRX) dedikdə informasiyanı dielektrik dalğaötürücüləri vasitəsi ilə ötürən sistem qəbul edilir ki, bu da “optik işıqötürücü lif” (OİÖL) adlanır.

Bu gün OİÖL məlumatların ötürülməsi üçün ən modern fiziki mühit hesab olunur. Bundan başqa, OİÖL çoxsaylı informasiyanın daha uzaq məsafəyə ötürülməsində istifadə olunan qapalı mühit kimi qəbul edilir. Bu fikri söyləməyə OİÖL-ə aid olan bir sıra xüsusiyyətlərin mövcudluğu bizə əsas verir. Bunları fiziki və texniki olaraq şərti iki qrupa bölə bilərik.

“Fiziki xüsusiyyətlərə aşağıdakılar daxildir:

-həddindən artıq yüksək aparıcı tezliklə ($F=1014$ Hz) xarakterizə olunan optik siqnalların geniş zolaqlı olması. Bu o deməkdir ki, informasiyanı 1012 bit/san. və ya 1 Terabit/san. sürətlə ötürmək mümkündür. Başqa sözlə desək, eyni zamanda bir OL-lə 10 milyon telefon danışığı və ya 1 milyon görünən siqnal vermək mümkündür. Rabitənin ikitərəfli olmasını nəzərə alsaq, informasiyanın veriliş sürəti iki dəfə artmış olur. Belə ki işıq dalğası bir-birindən asılı olmayan OL-lə yayılır (bir OL-lə informasiya verilir, ikinci OL-lə isə qəbul edilir). Bundan başqa, OL-lə müxtəlif polarizasiyalı optik siqnal yayıla bilər. Bu da optik rabitə kanallarının buraxma qabiliyyətini iki dəfə artırmağa imkan verir. Bu günə kimi OL-lə ötürülən informasiyanın sıxlığına çatan istiqamətləndirici sistem yoxdur.

Texniki xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

-lif əsaslı ikioksidlil (SiO_2) kreminium olan, geniş yayılmış, mis naqillərə nisbətən ucuz başa gələn, çox tapılan kvars materialından hazırlanır;

OL-lər çox yığcam və yüngüldür. Onların özəyinin diametri maksimum $2=100$ km-ə qədərdir. Bu xüsusiyyətlər onlardan aviasiyada, cihazqayırmada, rabitə kabelləri texnikasında, avtomatik idarəetmə proseslərində və s. kimi vacib obyektlərdə istifadə olunmasını perspektivli edir;

-şüşə lifin tərkibində metal olmadığına görə optik sistemlərin tikintisi zamanı qalvanik təsirlər avtomatik olaraq aradan götürülür. Kabel zavodlarında möhkəm plastik material tətbiq etməklə asılan kabel istehsal edilir. Bu kabelləri yüksək gərginlik xətləri çəkilən qüllələrdən ayrıca şəkildə, ya da faza məftillərindən hər hansı birində montaj etmək olar. Bu da çay keçidlərindən və ya kabelin çəkilişi zamanı başqa maneə törədən mənbələrdən keçən kabelə sərf olunan xərcin xeyli azalmasına səbəb olur” (1).

Fiber Optik Rabitədə istifadə olunan Fiber Optik kabel nədir sualı çıxır ortaya. Bu suala cavab olaraq deyə bilərik ki, Fiber Optik kabel elektrik kabelinə bənzəyən, lakin işığı daşımaq üçün istifadə olunan bir və ya daha çox optik lifi ehtiva edən bir montajdır. Optik lif elementləri, adətən, fərdi olaraq plastik təbəqələrlə örtülür və kabelin çəkiləcəyi mühitə uyğun qoruyucu boruya yerləşdirilir.

İlk dəfə 1977-ci ildə kommersiya məqsədli istifadə olunan optik kabel telefon şirkətləri, çoxsahəli təşkilatlar və müxtəlif digər uzunmüddətli rabitə proqramları arasında uzun məsafəli, yüksək bant genişliyinə malik rabitənin əsas mənbəyidir. Optik kabelin tərkibi güclü və çevik materialdan hazırlanmış xarici gödəkçə ilə başlayır. Bunun ardınca fərdi fiber optik kabelləri bağlamaq üçün istifadə olunan plastik örtük gəlir.

“Optik lif, adətən, daha aşağı qırılma indeksi olan şəffaf örtük materialı ilə əhatə olunmuş şəffaf nüvədən ibarətdir. Işıq tam daxili əks olunmaqla nüvədə saxlanılır. Tək dalğa uzunluğunda və ya çox dalğa uzunluğunda olan işıq nüvədən keçir və onu əhatə edən aşağı sındırma indeksi örtüyünə görə nüvənin daxilində hərəkət etməyə davam edir və bu, qaçmağa çalışdıqda işığı geri qaytarır” (2).

Fiber optik kabelin quruluşu üç hissədən ibarətdir: əsas, şüşə və plastik qabıq. Işığın keçdiyi hissə olan nüvə çox incə bir quruluşa malikdir. İnsan saç qədər incədir; hətta daha incədir. Şüşə qutu işığın çıxmasına maneə törədir. Kabeli bəzi xarici faktorlardan qoruyan hissəsi plastik qoruyucu hissəsidir.

Fiber optik kabellər bir şəbəkəyə və ya cihaza fiziki bir əlaqə təmin etmək üçün rabitə cihazlarına və yamaq panellərinə də bağlana bilər.

“Fiber optik kabellər son illərdə dünyada getdikcə daha çox istifadə olunur və hətta heç kimin ağına gəlməyən sahələrdə də ortaya çıxır. Məlumat ötürülməsini asanlaşdıran fiber optik kabellərə aviasiya, rəbitə sistemləri, nüvə enerjisi sistemləri, trafikə nəzarət, qapalı sistemlər kimi bir çox istifadə sahələrində rast gəlinir” (3).

Fiber optik kabellər ənənəvi mis kabellərdən daha sürətli məlumat ötürməyə qadirdir. Bu onları video axını və onlayn oyun kimi yüksək bant genişliyi tətbiqləri üçün ideal hala gətirir. Fiber optik kabellər ənənəvi mis kabellərdən daha uzun məsafələrə məlumat ötürə bilər. Bu onları dənizaltı kabel sistemləri kimi uzun məsafəli rəbitə proqramlarında istifadə üçün ideal edir.

Fiber optik kabellər ənənəvi mis kabellərə nisbətən daha yüksək bant genişliyinə malikdir. Bu da onları bir anda daha çox məlumat ötürməyə qadir edir.

“Fiber optik kabellər elektromaqnit müdaxiləsinə (EMİ) toxunulmazdır ki, bu da onları sənaye zavodları, elektrik stansiyaları və digər obyektlər kimi yüksək EMİ səviyyəsinə malik mühitlərdə istifadə üçün ideal edir. Eyni zamanda, fiber optik kabellər telekommunikasiya, internet xidməti təminatçıları, məlumat mərkəzləri, tibbi avadanlıqlar və sənaye avtomatlaşdırılması daxil olmaqla müxtəlif tətbiqlərdə istifadə oluna bilər.

Ümumilikdə, fiber optik kabellər ənənəvi mis kabellərlə müqayisədə bir çox üstünlükləri olan çox yönlü və səmərəli texnologiyadır. Onlar daha davamlıdır, daha sürətlidir və məlumatları daha uzun məsafələrə ötürə bilər. Bundan əlavə, onlar daha təhlükəsiz, ekoloji cəhətdən təmiz və qənaətcildirlər” (4).

“Bu gün insanların rahatlığı, işləyib səmərəli fəaliyyət göstərməsi, dünyada gedən ictimai-siyasi və iqtisadi prosesləri daha dolğun dərk etmələri üçün etibarlı, çevik və dəqiq rəbitənin olması çox vacibdir. Bütün növ informasiyalar telefon, radio, televiziya, internet, mobil, elektron poçtu və digər telekommunikasiya texnologiyaları vasitəsi ilə insanlara çatdırılır. Bu texnologiyaları yaradan, inkişaf etdirən və istismar edənlər telekommunikasiya sahəsində çalışan mütəxəssislərdir.

Hesablamalara görə informasiya və telekommunikasiya texnologiyalarının ayrı-ayrı ölkələrin büdcələrinə gətirdiyi iqtisadi gəlir, həmin ölkələrin ağır sənayesinin gətirdiyi gəlirdən daha çoxdur. Bu səbəbdən telekommunikasiya texnologiyaları ölkəmizdə daim inkişaf edir, yeniləşir və günün tələbləri səviyyəsinə çatdırılır.

Bu gün insanlar istənilən vaxtda, evdə, avtomobildə, qatarda, gəmidə, metroda və s. olmasından asılı olmayaraq informasiyanı vermək və qəbul etmək imkanına malikdirlər. Çünki belə informasiyaların qəbulunu və verilməsini təmin edən rəbitə sistemləri fasiləsiz olaraq işçi vəziyyətdə saxlanılır” (Həsənov, 2009: 3). Sərhədlərin aradan qaldırıldığı dünyada, o cümlədən respublikamızda informasiyanın həcmi sürətlə çoxalır. Ötürülən, qəbuledilən və emal edilən informasiyanı müntəzəm olaraq, sürətlə, yüksək keyfiyyətlə və etibarlı həyata keçirilməsini təmin etmək üçün telekommunikasiya şəbəkələrini müasir texnologiyalı avadanlıqlarla qurmaq tələb olunur. Bu məsələnin müsbət həlli stansiya avadanlıqlarında analoq veriliş sistemlərindən (AVS) rəqəm veriliş sistemlərinə (RVS) keçməklə, xətt qurğularında isə istifadə olunan adi elektrik rəbitə kabellərini optik rəbitə kabelləri (ORK) ilə əvəzləmək mümkündür.

Rəngarəng olan rəbitənin təşkili üçün elm və texnikanın nailiyyətlərinə və çağdaş texnologiyanın tələblərinə cavab verən, istiqamətləndirici sistemlərin yeni nəsindən olan ORK-lərindən geniş istifadə olunur. Bu halda informasiyanın ötürülməsi üçün optik diapazonda işləyən yeni element bazaları tətbiq edilir.

“Hal-hazırda optik lif kimi elektrotexnika məmulatından geniş istifadə edilir, getdikcə o, müxtəlif elm və istehsal sahələrində öz tətbiqini tapır. Belə sahələrə misal olaraq telekommunikasiya, radioelektronika, səhiyyə, istilik nüvə sintezi, kosmos, uçan obyektlər, hesablama kompleksi, maşınqayırma, energetika və s. göstərmək olar. Dünya bazarında optik lif və optoelektronikanın artım tempi başqa texnika sahələrini ötür və il ərzində 40-50 faiz təşkil edir” (6).

“Montaj optik kabelləri cihazların blokdaxili və bloklararası montajı zamanı istifadə olunur. Optik kabelləri təşkil edən optik lifləri xarakterizə etmək üçün onun en kəsiyində sınma göstəricisinin profili əsas rol oynayır. Əgər işıq ötürücüsünün özəyi radius üzrə sabit sınma göstəricisinə malikdirsə, onda belə işıq ötürücüləri sınma göstəricisinin pilləvari profilinə malik işıq ötürücüləri adlanır. Belə ki, “özək-örtük” sərhədində n pillə vardır. Əgər mərkəzdən kənara tərəf

sınma göstəricisi səlis dəyişirsə, onda bu cür işıq ötürücüləri gradient profilli sınma göstəricisinə malikdirlər və gradient işıq ötürücüləri adlanır” (Bəybalayev, 2001: 7).

Optik rabitə texnologiyasının davamlı inkişafı ilə fiber optik rabitə beş nəsildən keçib. OM1, OM2, OM3, OM4 və OM5 optik liflərinin optimallaşdırılması və təkmilləşdirilməsi vasitəsilə ötürmə qabiliyyəti və məsafədə irəliləyişlər əldə olunmuşdur.

“Birinci Nəsil Fiber Optik Rabitə Sistemi 1966-1976-cı illər optik lifin əsas tədqiqatlardan praktik tətbiqə qədər inkişaf mərhələsidir. Bu mərhələdə 850 nm qısa dalğa uzunluğu və 45 MB/s, 34 MB/s aşağı sürətli çox rejimli (0,85 mikron) fiber optik rabitə sistemi reallaşdırılır. Transmissiya məsafəsi rele gücləndiricisi olmadan 10 km-ə çata bilər.

İkinci Nəsil Fiber Optik Rabitə Sistemi 1976-cı ildən 1986-cı ilə qədər, Üçüncü Nəsil Fiber Optik Rabitə Sistemi 1986-1996-cı illərdə super böyük tutum və super uzun məsafə məqsədi ilə optik lifin yeni texnologiyası öyrənilir.

Dördüncü Nəsil Fiber Optik Rabitə Sistemi 1996-2009-cu illər sinxron rəqəmsal sistemli fiber optik ötürmə şəbəkəsi dövrüdür. Beşinci Nəsil Fiber Optik Rabitə Sistemi, Optik soliton texnologiyası optik lif rabitə sisteminə daxil edilir ki, bu da optik lifin qeyri-xətti təsirindən istifadə edərək, orijinal dalğa formasını saxlayarkən nəbz dalğasının dispersiyaya qarşı müqavimətini təmin edir. Eyni zamanda, optik lif rabitə sistemi dalğa uzunluğu bölgüsü multipleksorunun dalğa uzunluğunu uğurla genişləndirir, orijinal 1530-1570 nm-i 1300-1650 nm-ə qədər genişləndirir. Bundan əlavə, bu mərhələdə (2016) OM5 optik lifi rəsmi olaraq xəttə qoyulur” (8).

Optik lifdən (OL) hazırlanmış kabellər diametri və çəkisi KK-inkindən xeyli kiçikdir. Diametri mkm olan OL diametri bir neçə sm olan mis naqıldən ibarət kabeli əvəz edə bilər. Optik Kabelin (OK) çəkisində və ölçüsündə olan bu üstünlük sualtı kabellər üçün və çoxlu miqdarda rabitə naqilləri tələb olunan yerlərdə vacib və əhəmiyyətlidir.

Metal naqillərdə və kabellərdə mövcud olan partlama və qısa qapanma kimi hadisələr OK-lərdə baş vermir. Elektrik gərginliyindən tam şəkildə izolə olunan sistemlər hazırlanır.

Uyğun olaraq ötürücü və birləşdirici funksiyasını yerinə yetirmək üçün layihələndirilən OK-lər, pis və nəm hava şəraitinə qarşı davamlıdır və ona görə də belə KX-lərdən sualtı kabel kimi də istifadə etmək olar.

“ERX-lərindən fərqli olaraq, sızma cərəyanına, deşilmə gərginliyinə və yerli birləşməyə qarşı görülən mühafizə tədbirlərindən OLRK-də istifadə etmək lazım gəlmir. Bundan başqa OLRK-i induktiv maneələr və kəsişmələr hesabına yaranan təhriflərə məruz qalmır... OLRK-lərində itkinin qiymətini azaltmaq üçün modernləşdirmə aparmaq lazım gəlir. Bu halda ŞM kimi istifadə olunan İD-ların injeksiyon lazerlə əvəz edilir. Bundan başqa, kabelin ilkin göstəricilərini saxlamaqla, avadanlığı təkmilləşdirmə və modulyasiya üsullarından istifadə etməklə modernləşdirmə aparmaq mümkündür” (9).

Fiber optik kabellər insanlar üçün vacibdir, çünki müasir həyatın bir çox aspektləri üçün vacib olan yüksək sürətli internet bağlantılarını təmin edir. Fiber optik kabellərlə insanlar ənənəvi mis kabellərlə müqayisədə internetə daha çox yüksək sürətlə daxil ola bilərlər. Bu da o deməkdir ki, onlar böyük faylları yükləyə və yüksək dəqiqlikli video yayımlaya və minimal gecikmə və ya fasilə ilə onlayn xidmətlərdən istifadə edə bilərlər. Fiber optik kabellər, həmçinin, bir çox iş və təhsil proqramları üçün vacib olan daha etibarlı əlaqə təmin edir. Məsələn, videokonfrans, uzaqdan iş və onlayn öyrənmə səmərəli işləmək üçün sabit, yüksək sürətli internet bağlantılarına əsaslanır.

Bütövlükdə, fiber optik kabellər insanlara internetin informasiya, xidmət və imkanlarına çıxış imkanı verən, başqaları ilə yeni üsullarla ünsiyyət və əməkdaşlıq etməyə imkan verən kritik infrastrukturudur və iqtisadiyyatın, təhsilin, səhiyyənin inkişafı üçün əsasdır.

“Ötürüləcək məlumatlar ötürücü adlanan bir cihazdan istifadə edərək işığa kodlanır. Daha sonra işıq fiber optik kabel vasitəsilə göndərilir. Işıq kabeldən keçərkən ona temperatur və ya kabelin əyilməsi kimi xarici amillər təsir edə bilər. Bu təsirləri minimuma endirmək üçün liflər onları qorumağa və liflərin nüvəsində işığı saxlamağa kömək edən bir materialla örtülür.

Fiber optik kabellər telekommunikasiya, kabel televiziya və internet xidməti daxil olmaqla müxtəlif tətbiqlər üçün istifadə olunur. Onlar yüksək sürətli məlumat ötürülməsi üçün xüsusilə uyğundur və onları internetin əsasına çevirir” (10).

Nəticə

Müəllif öz tədqiqat işində Fiber optik rabitə sisteminin inkişafını, tərkibini, xüsusiyyətlərini, mərhələlərini araşdırmışdır. O, öz araşdırmasında müxtəlif mənbələrə istinad etmiş və qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmuşdur. 30-40 illik tarixi olan Fiber optik rabitənin Azərbaycanda da tətbiqi bizə imkan verir deyək ki, bu kimi tədqiqatlara ehtiyac böyükdür.

Ədəbiyyat

1. [muhaz.org/elektrik-ve-optik-rabite-xetleri-muhazire-rabite-xetleri-muhazire-rabite-xetlerinin-in-htm!/?](http://muhaz.org/elektrik-ve-optik-rabite-xetleri-muhazire-rabite-xetleri-muhazire-rabite-xetlerinin-in-htm!/)
2. <https://www.upcom.com.tr>fiber-...>
3. <https://www.avtosfer.az>texnologiya>fi>
4. upcom.com.tr
5. Həsənov, A. (2006). Rəqəmsal Komutasiya Sistemləri və Elektrik Rabitəsi Şəbəkələri. Bakı: "Təhsil", 3 s.
6. muhaz.org/elektrik-ve-optik-rabite-xetleri-muhazire-rabite-xetlerinin.in.htm.page=3
7. Bəybalayev, Q. (2001). Müasir Telekommunikasiya Sistemlərinin Optik Lifli Rabitə Xətləri. Bakı: "Elm", 7s.
8. <https://www.az.box-laser.com>
9. <https://www.kompy.info>
10. <https://www.upcom.com.tr>

Göndərildi: 07.01.2024

Qəbul edildi: 19.02.2024

İÇİNDƏKİLƏR

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Könül Həsənova	
Poeziya mətnlərinin sintaktik paralelizmlərində qənaət prinsipinin linqvokulturoloji xüsusiyyətləri	7
Sevinc Həməzəyeva	
Evipidin “Medeya” faciəsində Medeya özünütəsdıq mücəssəməsi kimi	14
Günay Əkbərova	
Adnan Menderes: hakimiyyətdən edam kürsüsünə	19
Ayşən Qasımova (Mustafayeva)	
Qədim türk mənbələrində leksik paralelizm və onların Ramiz Rövşənin nəsr dilində poetik mənzərəsi	23
Eltun İsmayilli	
Activity of the Caspian states regarding to ensuring the implementation of the Aktau convention	28
Məhsəti Alizadə	
Vienna convention on the law of treaties	34
Vüqar Seyidzadə	
Maliyyə menecmentində pul axınlarının təşkilinin təkmilləşdirilməsi	39
Orxan Xəspoladov	
Seçki sistemlərinin növləri və inkişaf etmiş ölkələrin üstünlük verdiyi seçki sistemləri	45
Leyla Məmmədova	
Preserving history in chaos: strategies for safeguarding cultural heritage during armed conflicts	50
Kərim Novruzov	
“Rüşvətخورluq, korrupsiya, vicdansızlıq” sosial, realist və fəlsəfi anlamda	57

TƏBİƏT ELMLƏRİ NATURAL SCIENCES

Həsən Əliyev	
Uşaqların əmək tərbiyəsindənin gigiyenası	62
Aynur Məmmədova	
Azərbaycan Respublikasında aqrar sığortanın vəziyyəti	66
Məhriyyə Hacıyeva	
Təhsil prosesində İKT-nin istifadəsi və tətbiqinə dair yanaşmalar	70

TEXNİKA ELMLƏRİ TECHNICAL SCIENCES

Aytəkin Fərzəliyeva	
Fiber optik rabitə sisteminin inkişafı, tərkibi və xüsusiyyətləri	75

İmzalandı: 27.02.2024
Formatı: 60/84, 1/8
H/n həcmi: 10,25 ç.v.
Sifariş: 731

---

aem.az saytında çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.
“Azərbaycan” nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə
Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 12 510 63 99
e-mail: info@aem.az

